ԿԲ. ՏԱՐԻ
LXII. JAHRG. 1948

ՅՈՒՆՈՒԱՐ—ՓԵՏՐՈՒԱՐ
JÄNNER—FEBRUAR

ԹԻՒ
HEFT 1–2

HANDES AMSORYA

ZEITSCHRIFT FÜR ARMENISCHE PHILOLOGIE

ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Էջ

Դկտ. Հ. Վ. Ինգլիզեան՝ Բնագրական Դիտողութիւններ Պատարագամատոյցի մասին 1
Հ. Ն. Ակինեան՝ Փոքր Սոկրատ. Համառօտողն եւ խմբագիրը 15
V. Chapot: *Եփրատի սահմանագլուխը Պոմպէոսի ժամանակէն մինչեւ Արաբացւոց աշխարհակալութիւնը (թրգմ. † Հ. Յ. Տաշեան)* 68
Հ. Աճառեան՝ Եւրոպական փոխառեալ բառեր հայերէնի մէջ 80
Դկտ. Ա. Աբեղեան՝ Քերովբէ Պատկանեան Դորպատում 98
Հ. Ե. Պօղոսեան՝ Հայերէն Ձեռագիրներ ի Բուլգարիա 110
Հ. Ա. Ա.՝ † Արմենակ Պէյ Սագըզեան 114
Հ. Սրապիոն Եղիայեան՝ Բառագիտութիւն (գրախօսած Հ. Ա. Ա.) 120
Նոր հրատարակութիւններ 122

INHALT

Seite

Dr. P. Vahan Inglisian: Textkritische Bemerkungen zum armenischen Missale 1
P. N. Akinian: Die gekürzte Kirchengeschichte Sokrats, „Der kleine Sokrat"; der Exzerptor und der Bearbeiter 15
V. Chapot: La frontière de l'Euphrate (übersetzt ins Armenische von † P. J. Dashian) 68
H. Adjarian: Europäische Lehnwörter im Armenischen 80
Dr. A. Abeghian: K'erovbe Patkanian in Dorpat 98
P. E. Poghosian: Armenische Handschriften in Bulgarien 110
P. A. A. † Armenag Bey Sakisian 114
P. S. Eghiayan: Wortkunde (besprochen von P. A. A.) 120
Neuerschienene Bücher 122

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
ՎԻԵՆՆԱ

Herausgeber, Eigentümer und Verleger:
Mechitharisten-Kongregation in Wien, VII., Mechitharistengasse 4
Druck der Mechitharisten-Buchdruckerei — Für den Inhalt verantwortlich: P. Mesrop Habozian
Alle Wien VII., Mechitharistengasse 4

ՓՈՔՐ ՍՈԿՐԱՏ

ՀԱՄԱՌՕՏՈՂՆ ԵՒ ԽՄԲԱԳԻՐԸ

1· Առիթ ունեցանք խօսելու Սոկրատի Եկեղեցական Պատմութեան հայերէն թարգմանութեան մասին, որ կատարուած էր Փիլոն Տիրակացւոյ ձեռքով 696/97ին: Յիշեցինք նաեւ Ս· Սեղբեստրոսի Վարքը, թարգմանուած յոյն բնագրէ 678ին աբաս Գրիգոր Ջորափորեցւոյ կողմէ, որ թարգմանն էր Ներսէհ Վրաց իշխանին, Կամսարականներու փեսային: Այս վարքը Փիլոն Տիրակացւոյ յանձնարարութեամբ օրինակած էր Թովմաս դպիր, Սոկրատի Եկեղ· Պատմութեան կից[1]:

Կ՚երեւայ թէ այս երկմասնեայ պատմագրքէն օրինակ մը հանուած էր Ներսէհ Կամսարական ապոհիւպատ պատրիկի համար: Որովհետեւ երկու մասերու ալ թարգմանութիւնը յոյն բնագրէ կատարուած էր տառացի, ուստի եւ դժուարիմանալի հայերէնով մը, տհաճութիւն պատճառած է անոր ընթերցումը Կամսարական իշխանին, որչափ ալ բովանդակութիւնը հետաքրքրական գտած: Այս պատճառաւ ալ փափագ յայտնած է իշխանը, ունենալ անոնց Համառօտութիւնը դիւրահասկանալի հայերէնով: Թէ որո՞ւն յանձնարարուած էր ի գլուխ հանել այս գործը, յանուանէ ծանօթ չէ· բայց հասած է այն մեզի բազմաթիւ ձեռագիրներով:

Անշուշտ համառօտողն այդ երկմասնեայ պատմագիրքը ծայրաքաղած պիտի ըլլար այն կարգով, ինչպէս ձեռագիրը կը ներկայացնէր, այսինքն նախ Սոկրատի Եկեղ· Պատմութիւնն եւ ապա Սեղբեստրոսի Վարքը: Այսպէս չենք գտներ, սակայն, կարգը ծանօթ ձեռագիրներու մէջ, ուր նախ, ինչպէս ժամանակագրութիւնը կը պահանջէր, զետեղուած է Սեղբեստրոսի Վարքը եւ ապա Սոկրատի Պատմութիւնը: Բայց այս կարգը չէր կրնար նախնականն եղած ըլլալ, ինչպէս կը մատնէ ընդհանուր խորագիրը, որ միայն նախնական օրինակին կը պատշաճէր: Այդ խորագիրն է·

«Պատմութիւն Սոկրատայ· ըստ Հռովմայեցւոց նահանգին եպիսկոպոսաց եւ թագաւորաց եւ որք ի նոյն յարմարին սրբոց եւ անսրբոց գործք եւ բանք· զորոց պատմութիւնս բացայայտէ (համառօտաբար): Յառաջաբանութիւն Սոկրատայ պատմագրիս»:

Այս «Յառաջաբանութիւնը» նկատի ունի Սոկրատի հայող բաժնին առաջին գլուխը, որ կը սկսի այսպէս· «Եւսեբի Պամփիլեայ ի ժ· գիրսն եղեալ զԵկեղեցւոյ Պատմութիւնն՝ լռեաց ի ժամանակս Կոստանդիանոսի Մեծի եւ որ առ Դիոկղետիանոսիւ եղեալ հալածանք քրիստոնէից…» (տպ· էջ 1)· մինչ ձեռագիրներն Յառաջաբանիս շարունակութիւնն ունին· «Սկիզբն ի սրբոյն Սեղբեստրոսէ Պատմութեանս ասասցուք, որ կոչեցաւ յաթոռ հայրապետութեան Պետրոսի եւ Պաւղոսի մեծ քաղաքին Հռովմայ…» (այսպէս Վիեննայի Թ· 623, թղ· 4ա): Ձեռագիրներէն ոմանք կը կարդան· «Սկիզբն ի սրբոյն Սեղբեստրոսի պատմութեանս արասցուք (այսպէս տպ· էջ 692)· ուրիշներ՝ փոխանակ «պատմութեանս» կը կարդան «պատմութեան» եւ «պատմութենէս» (Վիեննայի Թ· 455): Նախնականն էր հաւանօրէն Սկիզբըն սրբոյն Սեղբեստրոսի Պատմութեան· որ իբրեւ սկզբնաւորութիւն Բ· Մասին, Սեղբեստրոսի Վարքին, պիտի պատշաճէր առանց որ եւ է երկբայութեան տեղի տալու, սկզբնագիր օրինակին, ուր Վարքը կը յաջորդէր Սոկրատի Պատմութեան: Այս մասը իբրեւ ինքնակաց Վարքագրութիւն մը, կ՚աւարտի· «Եւ թագաւորն Կոստանդիանոս ուրախութեամբ ուրախ լինէր, որ յամենայնի յաղթող երեւեցաւ սուրբ հայրապետն Սեղբեստրոս· եւ ամենեցուն քարոզէր հեռաւորաց եւ մերձաւորաց՝ զեղեալսն եւ բարեկարգութեամբ եւ հաստատուն հաւատովք պաշտէր զԱստուած զՀայր ամենակալ եւ զՈրդի նորա Միածին եւ զՀոգին սուրբ, որում փառք յաւիտեանս», որ ամբողջութեամբ Համառօտողին, աւելի ճիշդ անոր խմբագրին յաւելուածն է նախորդ տողերուն հետ մէկ տեղ: Չկայ որ եւ է աւարտական յիշատակարան:

Բայց կայ Սոկրատի Համառօտութեան վերջը «Յիշատակարան շարագրողի Սոկրատայ» իբրեւ ՃՀԱ (այլք ՃՀԲ) հատած կամ գլուխ, սկզբնաւորութեամբս· «Արդ զհրաման քո, քահանայդ Աստուծոյ, կատարեցի որպէս եւ վարկանիլ խորհրդիւս· վաստակեցայ ի Պատմութեանս, զոր ի Կոստանդիանու ի ժամանակացն սկիզբն ունելով նշանապատմութեանս շարագրեցի: Բայց մի ոք մեզ մեղադիր լիցի… իսկ ոմանց յամենայնէ առաւել արժանաւորելոցն գիտել» (էջ 687/8): «Յիշատակարանս» հանուած հոս զետեղուած է Սոկրատի Զ· գրոց «Յառաջաբանէն» (տպ·

---

[1] Հանդ· Ամս·, 1947, էջ 432—440:

էջ 486—487), *ի հարկէ համառօտութեամբ։ Իսկ չարունակութիւնն առնուած է Է. գրոց վերջաբանութենէն՝ «Բայց մեր աստանօր ուրեք զՊատմութիւնս դադարեցուցեալ»* (*էջ* 688)։

Կը յաջորդէ անմիջապէս Համառօտողին վերջաբան ուղերձը, «Ով տէր Ներսեհ Կամսարական...» զոր ամբողջութեամբ կը ներկայացնեմ համեմատութեամբ ինձ մատչելի ձեռագիրներու եւ տպագիրներու։

ՀԱՄԱՌՕՏՈՂԻՆ ՎԵՐՋԱԲԱՆԸ

Ով տէր Ներսեհ Կամսարական ապիհիպատ պատրիկ, որ եկեղեցեաց ես շինող, միշտ զխաղաղութիւն կալցես ի Քրիստոսէ, որ տուողն է խաղաղութեան հանապազ. զնախանձն կալցես զբարեպաշտ թագաւորացն հաստատել ի քում անձինդ, զբարեպաշտութեան ջանս։ Մի եւ մի իւիք տալ պատճառս եւ կորնչիցիս ի ճանապարհացն արդարութեան, եւ մի յընդդիմակացացն, որ ի վայր բերիցի, քարշեալ եւ խոտորեալ լիցիս. այլ զվերինն խորհելով փախիցես ի զբաղմանց եւ երթիցես զհետ արդարութեան, զհաւատոց, զսիրոյ, բուռն հարկանելով զկենացն յաւիտենականացն, որպէս բարեպաշտագոյն թագաւորն Թէոդոս։ Եւ զամենայն զոր ինչ եւ արասցես՝ յաջողեսցի քեզ։ Եւ պատերազմն վանի աղօթիւք, զոր լուար ի Պատմութենէս, զոր եւ տեսաք։ Զի եւ խաղաղութիւնն Քրիստոսի բնակեսցի ի քեզ առատապէս, ե՛ւ յեկեղեցիս քո ե՛ւ յաշխարհի։ Զի որոյ ցանկացար Պատմութեանս թարգմանել, ընդ նոյն ճանապարհ թագաւորաց գնասցես շնորհօք եւ մարդասիրութեամբ Տեառն մերոյ եւ Փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի. ընդ որում Հօր ամենակալի եւ Հոգւոյն սրբոյ փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ, այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն։

Համեմատութեան առած եմ՝
W *Վիեննայի Թ.* 623։
N *Վիեննայի Թ.* 455։
Z *Զարբհանալեան, Մատենադարան, էջ* 696։
S *Մեծ եւ Փոքր Սոկրատ։*
SԴ *Փոքր Սոկրատի Դ օրինակը։*

1 SW *Ներսէհ*։ W *պւհւպատ* N *ապիհիպատ*։ — 3 Z *կալցես* SԴ *առցես*։ — 5 NWZ *զնախանձ*։ SԴZ *առցես*։ W *բատ բ.*։ — 6 W *բատ բ.*։ — 7 S *զբարէպաշտութեան*։ — 9 NWS *ընդդիմակացացն*։ — 10 *բերիցէ*։ Z չունի *լիցիս*։ — 11 S *զվերին*։ *խորհելով*] SԴ *փոխելով*։ — 12 Z *զբաղմանցն*։ — 13 Z *եւ զսիրոյ*։ — 14 NWS *կենացն* SԴ *զկենացս*։ — 16 N *որ*։ Z չունի *եւ*։ — 17 Z *պատերազմ*։ W կ'ուղղէ *վանիցես*։ — 18 Z չունի *զոր եւ տեսաք*։ — 19 Z *խաղաղութիւն* S *զխաղաղութիւն*։ NZ *բնակեսցէ*։ — 20 *զի*] Z *զորոյ*։ — 23 SԴZ *երթիցես*, Z կը վերջանայ այստեղ։

Ձեռագիրք։ *Էջմիածին Թ.* 1482 (1661, *կար.* 1619), *թղ.* 517*բ*—549*ա* (1678*էն* [2]։ 1518 (1671 *կար.* 1630), 267*ա* (1594) [3]։ *Երուսաղէմ Թ.* 960 (1602*էն*). 999 (*ԺԷ.*) 1117 (1693) [4]։ *Վիեննա Թ.* 623, 3*ա*—98*ա* (1732)։ *Պետերբուրգ, Կ. Եզեանցի օրինակը յամէ* 1668 [5]. *ասկէ արտագրուած է Նորայր Բիւզանդացւոյ ձեռագիրը, եւ այս վերջինէս Վիեննայի Թ.* 455 (1893*էն*, *հմմտ. Տաշեան, Ցուց.* 925—927)։ *Վենետիկ Թ.* 781 (1624*էն*)։ 738 (1678*էն*), 767 (1732*էն*) *եւ* 693 (*ԺԳ. դարէ*) [6]։ *Երեւան, Պետ. Թանգ.* 830, 462*ա* (1719)։

Հրատարակութիւն։

Սոկրատայ Սքոլաստիկոսի Եկեղեցական Պատմութիւն, թարգմանեաց Փիլոն Տիրակացի եւ Պատմութիւն վարուց Ս. Սեղբեստրոսի եպիսկոպոսի Հռովմայ, թարգմանեալ Արասուն Գրիգորի Զորափորեցւոյ։ Աշխատասիրութեամբ Մեսրոպ Վ. Տէր-Մովսէսեան. Վաղարշապատ 1897, 8°, *էջ ՃԱ*+834 (*Մեծ եւ Փոքր Սոկրատ*)։

Սոկրատայ Պատմութիւն Եկեղեցական եւ Վարք Ս. Սեղբեստրոսի [*Փոքր Սոկրատ*], *Վաղարշապատ* 1897, 8°, *էջ ԻԱ*+220. *Փոքր Սոկրատ էջ* 1—174. *Վարք Սեղբեստրոսի էջ* 175—207։

Հ. Բ. Սարգիսեան, Տեսութիւն Սեղբեստրոսի Պատմութեան եւ Մ. Խորենացւոյ աղբերաց. Վենետիկ 1893, 8° *մեծ*, *էջք ԼԹ*+78։

2. *Ձեռագիրներու մէջ այս Ա. (Վարք) եւ Բ. (Սոկրատ) մասերը բաժնուած են ՃՀԲ կամ ՃՀԱ գլուխներու, յատուկ խորագիրներով։ Գլխակարգութեան թուերու այս տարբերութիւնը յառաջացած է անկէ, որ խումբ մը ձեռագիրներ Ա. գլուխ կը ներկայացնեն «Յառաջաբանութիւնն Սոկրատայ պատմագրին», եւ Բ. գլուխ «Սեղբեստրոսի սրբոյ յառաջանալ ի կարգս սարկաւագութեան, քահանայութեան եւ քահանայապետութեան*

---

[2] *Հմմտ. Տէր-Մովսէսեան, էջ ԻԹ եւ Ագաթանգեղոս քննակ. հրատ. էջ ԺԵ։*

[3] *Հմմտ. Տէր-Մովսէսեան, էջ ԻԶ—ԻԸ։ Նոյնը (էջ Լ—ԼԲ) կը յիշէ նոյն Մատենադարանէն նաեւ Թ.* 76 (1769*էն*), 187։ 264։ 620 (1646*էն*) *ձեռագիրները։*

[4] *Հմմտ. անդ, էջ ԼԳ։*

[5] *Այս ձեռագրի մասին հմմտ. Ստեփ. Ասողնիկ, Պետերբուրգ* 1885, *էջ ԼԵ—ԼԶ. եւ Ագաթանգեղոս, էջ ԻԵ—ԻԶ։*

[6] *Հմմտ. Հ. Բ. Սարգիսեան, Տեսութիւն...,* *էջ* 1—2, *ծան. եւ Տէր-Մովսէսեան, անդ, էջ ԼԳ—ԼԴ։*

(այսպէս Վիեննայի Թ. 623)։ Մինչ ուրիշ խումբ մը ինքնակաց կը թողու «Յառաջաբանութիւնն» եւ իբրեւ Ա. գլուխ կը հաշուէ յաջորդ հատուածը, որ էր Բ. գլուխ (այսպէս Տէր-Մովսէսեանի բնագիր օրինակը)։ Կան ձեռագիրներ ալ, որոնք չունին ոչ գլխոց բաժանում եւ ոչ ալ խորագիրներ (այսպէս Կ. Եզեանի եւ անկէ ծագած Նորայրի եւ Վիեննայի Թ. 455 ձեռագիրները)։ Հ. Բ. Սարգիսեանի համաձայն Վենետիկի Մխիթ. Սոկրատի Դ. օրինակը (Թ. 693), որ կը համարուի ԺԳ—ԺԴ դարէն, ուստի հնագոյնը ծանօթ ձեռագիրներու մէջ, Տէր-Մովսէսեանի հրատարակութեան ՃԽԹ (եւ Վիեննայի օրինակին ՃԾ) գլուխը կը կրէ ՃԽԸ համարաթիւը[7]։ Այս բաժանմամբ Ա—ԺԳ գլուխները կ'ընդգրկեն Սեղբեստրոսի Վարքն եւ ԺԵ—ՃՀԲ գլուխները՝ Սոկրատի Եկեղեցական Պատմութեան Ա—Է գրքերու համառօտութիւնը։ Մեսրոպ Վ. Տէր-Մովսէսեան Մեծ եւ Փոքր Սոկրատներու հրատարակութեան մէջ պահած է այս գլխակարգութիւնները ըստ էջմ. 1482 ձեռագրին՝ Ա—ԺԳ եւ ԺԴ—ՃՀԱ գլխահամարներով եւ խորագիրներով. իսկ Փոքր Սոկրատի առանձին հրատարակութեան մէջ կը տեսնուին միայն Ա. Բաժնին Ա—ԺԳ. գլխահամարները, իսկ Բ. Բաժնին՝ մէջ մուծած է Սոկրատի Ա—Է գրքերու գլխակարգութիւնը։

3. Ա. Մասը, այն է Սեղբեստրոսի վարքը կանխած էր հրատարակել Հ. Բ. Սարգիսեան հանդերձ Ընդարձակ Վարքի յոյն բնագրով։

Թէպէտ հայ գրականութեան մէջ Ը. դարէն ի վեր գոյութիւն ունէին Սոկրատի Եկեղեցական Պատմութեան եւ Սեղբեստրոսի Վարքին հայերէն թարգմանութիւնք եւ անոնց Համառօտութիւնք, կոչուած ընդհանուր անունով «Մեծ եւ Փոքր Սոկրատ», բայց հազուադէպ անգամներ խօսք եղած էր անոնց մասին հրապարակաւ։ 1893ին, երբ A. Carrière մատնանիշ ըրաւ, թէ Մ. Խորենացի իր գործածած աղբիւրներու թուին մէջ ունեցած է նաեւ Սոկրատի Եկեղեցական Պատմութիւնն եւ Սեղբեստրոսի Վարքը, փութացին հայ բանասէրներն ուշադիր ընել Ֆրանսացի գիտնականը, թէ իրօք գոյութիւն ունին այդ աղբիւրները հայերէն թարգմանութեամբ։ Ի սկզբան այն էր ընդհանուր համոզումն, թէ այդ թարգմանութիւնը պահուած էր մեզի Փոքր Սոկրատի մէջ։ Քիչ յետոյ Փ. Տէր-Մովսէսեան երեւան հանեց Էջմիածնի ձեռագրի մը մէջ Մեծ Սոկրատն ալ, որուն հրատարակութիւնը լոյս տեսաւ 1897ին։ Այնուհետեւ Սոկրատ-Սեղբեստրոսի հարցը միացաւ սերտիւ կապուած Մ. Խորենացւոյ Պատմութեան գրութեան ժամանակի եւ աղբերաց ուսումնասիրութեան հետ։

Կը յիշեմ այստեղ կարեւոր քննութիւնները, որոնց առիթ պիտի ունենանք յետոյ անդրադառնալու։

Auguste Carrière, Nouvelles sources de Moïse de Khoren, études critiques, Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորենացւոյ (թարգմանութեամբ Հ. Յ. Տաշեանի). Ֆրանսերէն եւ հայերէն լոյս տեսած նախ Հանդէս Ամսօրեայ 6 (1892) 250—253, 373—37), 7 (1893) 116—120, 134—140. ապա առանձին հատորով, Vienne 1893, 8^{0} էջք VIII + 56 եւ Վիեննա 1893, 8^{0}, էջք 51 (Ազգ. Մատ. Ը)։

Ս. Վ. Պարոնեան, Մովսէս Խորենացւոյ նոր աղբեր գիւտն ի Պրոֆ. Ա. Կարիէրէ. Հանդ. Ամս. 6 (1892) 343—346։

Ստեփան Մալխասեան, Մովսէս Խորենացւոյ նոր աղբիւրը. Մուրճ 1892, էջ 1852—1863.

Նորայր Ն. Բիւզանդացի, Իմ կարծիք զկրկին հայ թարգմանութեանց Եկեղեցական Պատմութեան Սոկրատայ Սքոլաստիկոսի եւ զնոցին թարգմանչաց. Հանդ. Ամս. 7 (1893) 273—278։

Փարսադան (= Մեսրոպ) Տէր Մովսիսեան, Մ. Խորենացւոյ մէկ նոր աղբիւրը. Արարատ 26 (1893) 65—76։

Г. Халатьянцъ, Начало критическаго изученія Исторіи Арменіи Моисея Хоренскаго: Журнолъ Министерства народнаго просвѣщенія. 295 (1894) 377—402.

Հ. Բ. Սարգիսեան, Սոկրատայ հին թարգմանութեան հրատարակութիւնն եւ Մ. Խորենացի. Բազմավէպ 1897, էջ 565—575։

Ստեփան Մալխասեան (գրախօսական Տէր-Մովսէսեանի հրատարակութեան առթիւ) Մշակ 1897, Թ. 113.

Գր. Խալաթեան, Մովսէս Խորենացու նորագոյն աղբիւրների մասին. քննադատական ուսումնասիրութիւնք. Հանդ. Ամս. 11 (1897) 289—293, 337—43, 353—59 (նաեւ առանձին՝ Վիեննա 1898, 8^{0} էջ է+56. Ազգ. Մատ. Իէ)։

---

[7] Աբրահամ Մամիկոնեան, էջ 16։

Գ. Տէր-Մկրտչեան, Խորենացու ժամանակը որոշելու նոր փորձ: Արարատ 30 (1897) 422—424:

Մեսրոպ Վ. (Տէր Մովսէսեան), Սոկրատ պատմագիր եւ Մ. Խորենացի, Արարատ 31 (1898) 165—173 (առանձին՝ Վաղարշապատ 1898, 8^0, էջ 29):

Նորայր Բիւզանդացի, Հայերէն հին գրականութեան խնդիրներ. Մ. Խորենացի (եւ Սոկրատ). Մշակ 1898, Թ. 192, 93, 95, 203, 206, 217, 237, 1899, Թ. 16, 17:

Հ. Բ. Սարգիսեան, Աբրահամ Մամիկոնէից եպիսկոպոս եւ իւր առ Վաչագան գրած թուղթն. Վենետիկ 1899, 8^0 էջ ԼԴ + 29:

Ֆ. Կ. Կոնիբիր, Մովսէս Խորենացւոյ Պատմութեան աղբերաց խնդիրը. Հանդ. Ամս. 16 (1902) 129—132, 193—198, 236—240:

Гр. Халатянцъ, Армянскіе Аршакиды въ „Исторіи Арменіи“ Моисея Хоренскаго. Москва, 1903, 8^0 էջք XVI + 400 + 143.

Ն. Ադոնց, Փոքր Սոկրատի հեղինակը. Սիոն 10 (1936) 300—304:

4. «Ներսեհ Կամսարական ապոհիւպատ պատրիկ», որ ցանկացած է «Պատմութեանս թարգմանել», կ'անուանուի «եկեղեցեաց շինող»: Այս ընծայականը կը գտնուի միա՛յն Փոքր Սոկրատի մէջ, ուստի եւ հարկ է «պատմութեանս թարգմանել» բառերը հասկնալ ի մասին Համառօտութեան եւ ոչ Եկեղեցական Պատմութեան թարգմանութեան, որ, ինչպէս տեսանք, կատարուած էր ի ձեռն Փիլոն Տիրակացւոյ «յօտարութեան» եւ 696/7ին: Եւ արդէն ակնարկութիւնն Թէոդոս Թագաւորի մասին, որով Թէոդոս Բ. իմացուած է, մատնանիշ կ'ընէ Փոքր Սոկրատի ՃԾ (ՃԽԹ) հատուածը, որ մասնաւոր կերպով ընդարձակ բռնուած է, Իշխանին փառաց հայելի մ'ընծայելու համար:

Ներսեհ Կամսարականի ժամանակն եւ անձնաւորութիւնը երեւան հանելու համար կռուան պիտի ծառայէ մեզի 697 իբրեւ terminus post quam: Ճիշդ այս շրջանին համբաւուած էր Ներսեհ Կամսարական մը, որուն համար կը գրէ Ստեփանոս Ասողնիկ. «Եւ Ներսեհ Կամսարական եկաց իշխան Հայոց ամս Դ (կարդա՛ Գ): Ի սորա աւուրս պայծառանայր Գրիգորիս Արշարունեաց քորեպիսկոպոս փիլիսոփայական արուեստիւ, որ զԸնթերցուածոց Մեկնութիւնն զարդարեաց ի խնդրոյ Ներսեհի Կամսարականին[8]: Եւ զկնի նորա ի ՃԽ (691) թուականին Սմբատ Բագրատունի Բիւրատեան Հայոց իշխան եղեւ ամս Ի» (Աս. 101): Ստեփանոս առաջին մասին մէջ իրեն աղբիւր ունեցած է հաւանօրէն այն «Նկարագիրն կարգաց», որմէ թարգմանուած է ապա յունարէն Diegesisն[9], ուր ճշգիւ կ'ըսուի. «Աշոտ Բագրատունի, ամս Գ (686—688), Ներսեհ Կամսարական, ամս Գ. (689—691), Սմբատ Բագրատունի» (692): Իսկ երկրորդ մասին համար աչքի առաջ ունեցած է Գրիգորիս Արշարունւոյ Ընթերցուածոց Մեկնութիւնը: Այս գրութիւնը հասած է մեզի. բայց մեր ձեռքը հասած օրինակներու մէջ Արշարունեաց Քորեպիսկոպոսը իր Մեկենասն կ'անուանէ «Ո՛վ Կամսարականդ Վահան պատրիկ»: Այս Կամսարականին կը հանդիպինք նաեւ Կամսարականներու եպիսկոպոսաց Ցանկին մէջ, ուր կ'ըսուի, թէ 706ին «Լուր եհաս աւետեաց, թէ Շուշան Կամսարական դուստր Վահանայ պատրկի զխոստովանող(ական) անուն ժառանգեաց՝ վասն Քրիստոսի Աստուծոյ չարչարեալ ի Խառան Միջագետաց[10]»: Հ. Մ. Ջամչեան զՆերսեհ համարած է որդի Վահանի[11]: Առ այս չկայ որ եւ է վկայութիւն նախնեաց քով: Հ. Ղ. Ալիշան[12] կը գրէ, թէ «յիշէ ոմն պատմիչ (թէեւ ոչ յանուանէ), թէ յամի 705 զՇիրակայ տէրն տարան յԱսորիս, թերեւս նոյն ինքն Վահան Կամսարականն էր, հանդերձ խոստովանող դստերն Շուշանաւ»: Ո՞վ է այդ «ոմն պատմիչ», ինձ անծանօթ է. ուստի Հ. Ալիշանի մեկնութիւնն, թէ այդ «տէրն Շիրակայ» Վահան եղած ըլլայ, անընդունելի. աւելի հաւանական պիտի ըլլար Ներսեհ Կամսարականը նկատի առնել, որուն կեանքի վերջին տարիներու պատմութիւնը մեզի անծանօթ կը մնայ:

Թալինի եկեղեցւոյ արձանագրութեան մէջ Ներսեհ Կամսարականի կինը կը կոչուի Շուշան: Սա էր առանց տարակուսի «տիկինն Շուշան», որ 703/4ին ձմեռը, Վարդանակերտի կռուէն ետքը, արաբական զօրքին մնացորդը, որոնք «մերկք եւ բոկք եւ հետեւակք եւ վիրաւորք էին», առեալ պատէր զմէրս եւ ողջացուցանէր եւ զգեցուցանէր հանդերձիւք. տայր եւ զրաստս յիւրոց երամակաց եւ առաքէր առ իշխանն Իսմայէլի Աբդլ-Մելիք, վասն որոյ եւ ի նմանէ բազում շնորհակալութիւն ընկալեալ եւ մեծամեծ պատիւս առաքէր նմա[13]». Թէ ի՞նչ եղաւ Կամսարականներու բախտը 706ին, Մահմետ ոստիկանի օրով, պատմութիւնը չէ յիշած. բայց Ղեւոնդի նկարագրութենէն կը տեսնուի, որ ոստիկանի գազանութենէն ոչ մէկ նախարարական տուն խնայուցաւ[14]: Ներսեհ Կամսարականի մահը հարկ է որ 706էն ետքը համարինք:

---

[8] Հմմտ. նաեւ Մխիթար Այրիվանեցի յամի 690. «Տէր Գրիգորէս, Արշարունեաց եպիսկոպոս, արար զԸնթերցուածոց Մեկնիչն ի խնդրոյ Ներսեհի Կամսարականի» (էջ 66 հրտ. Պատկ.):

[9] Migne, Patrologia Graeca, t. 132, col. 1237—1258: Հմմտ. Յ. Մարկուարտ, Հայ Բագրատունեաց ծիւղագրութիւնը, Վիեննա 1913, էջ 10—13:

[10] Հ. Ս. Կոգեան, Եպիսկոպոսք Արշարունեաց եւ Տան Կամսարականաց, Հանդ. Ամս. 38 (1924), 22—31, յատկապէս էջ 26:

[11] Պատմ. Հայոց, Բ, 375:

[12] Շիրակ, էջ 5:

Այս Ներսեհին է «առանց ո եւ է կասկածի Թալինի փոքր եկեղեցին Ս. Աստուածածինը»[15], շինուած իբր 690ին: Արձանագրութիւնն է հետեւեալը[16]:

ԵՍ ՆԵՐՍԵՀ ԱՊՈՀԻՒՊԱՏ ՊԱՏՐԻԿ ՇԻՐԱԿԱՅ ԵՒ ԱՐՇԱՐՈՒՆԵԱՅ ՏԷՐ ՇԻՆԵՑԻ ԶԵԿԵՂԵՑԻՍ ՅԱՆՈՒՆ ՍՐԲՈՅ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻՆ Ի ԲԱՐԵԽԱՒՍՈՒԹԻՒՆ ԻՆՁ ԵՒ ՇՈՒՇԱՆԱՅ ԱՄՈՒՍՆՈՅ ԻՄՈՅ ԵՒ ՀՐԱՀԱՏԱՅ ՈՐԴՒՈՅ ՄԵՐՈՅ:

Ինքը կը համարուի նաեւ Թալինի մեծ եկեղեցւոյն շինողը, թէեւ որ եւ է արձանագրութիւն կը պակսի (Կոգեան, էջ 53):

Նկատի առնելով, որ Սոկրատի թարգմանութիւնը կատարուած է 697/8ին ի ձեռն Փիլոն Տիրակացւոյ եւ Սեղբեստրոսի Վարքը 678ին ի ձեռն արաս Գրիգոր Ջորոփորեցւոյ, որ թարգմանն էր Ներսեհ Վրաց իշխանի, Կամսարականներու փեսային, եւ Համառօտութիւնը գլուխ ելած է խնդրանքով «Ներսեհ Կամսարականի, ապոհիւպատ պատրիկի» եւ «Եկեղեցեաց շինողի», դժուարին պիտի չըլլայ այս անձնաւորութեանց ներքին կապն եւ արտաքին աղերսն ժամանակագրական մէկ անձուկ շրջանի մէջ ենթադրելու: Եթէ Ներսեհ Կամսարական «եկեղեցեաց շինող» կը յորջորջուի, ապա նոյն է նա Թալինի փոքր Եկեղեցւոյ շինող Ներսեհի հետ, որ նոյնպէս «ապոհիւպատ պատրիկ» կը կոչուի: Այս արձանագրութիւնը իբր 690էն կը համարուի: Ոչ արձանագրութեան եւ ոչ ալ՚ այս Ընծայականին մէջ Ներսեհ «Հայոց իշխան» տիտղոսն ունի. ուստի կամ 689էն յառաջ եւ կամ 691էն ետքը պէտք է ենթադրուին անոնք: Եւ որովհետեւ Սոկրատի թարգմանութեան տարին 697 է, հարկ է այս թուականէն ետքը տեղի ունեցած ըլլան անոնք:

Կը յիշուի Ներսեհ նաեւ Մ. Խորենացւոյ Աշխարհացոյցին մէջ[17]. հոն խօսքը Ափրիկէի կղզիներու վրայ դառնալով, կ՚ըսուի. «Եւ Տրոպոլիք[18], որ է «երեք քաղաք», Գիովբի, Կալանիա, Եւսի[19]. թէպէտ եւ երեք այլ շինեցին՝ Տիսոբա, Իդիսիա, Պոնդիկա[20], որոց իշխանացաւ իմաստունն Ներսեհ Կամսարական, պատրիկն Շիրակայ եւ Աշորունեաց տէրն[21]»:

Այս «իմաստունն» Ներսեհ ե՞րբ «իշխանացաւ» այդ կղզիներուն. յայտնի չէ, բայց կը տեսնուի, թէ գրողը, հաւանօրէն Անանիա Շիրակացի, ժամանակակից մ՚էր Շիրակայ եւ Արշարունեաց տիրոջ: Առանց տարակուսի իր մասին է նոյն Անանիայի Թուաբանական Հարցմանց Ի. խնդիրը. «Ներսեհի Կամսարականի Շիրակայ եւ Արշարունեաց տեառն բուն կանգնէր առ ստորոտով լերինն, որում Արտին կոչեն եւ ի գիշերի միոջ մտին երամակք ցռուց բազումք... ընթացեալ պատմեցին նմա ի գեաւղն Թալին. եւ նորա իւրովի եկեալ հանդերձ եղբայրաւքն եւ ազատաւքն եւ մտեալ կոտորեցին զերէսն»: Յաջորդ ԻԱ. խնդրոյն մէջ ալ կ՚ըսուի. «Ներսեհ Կամսարական որդի Արշաւրի, անուանակից եւ ճախճի այսմ Ներսեհի[22]»:

Կամսարական իշխանը կ՚արձանագրէր. «Ես Ներսեհ Ապոհիւպատ պատրիկ, Շիրակայ եւ Արշարունեաց տէր շինեցի զեկեղեցիս յանուն սրբոյ Աստուածածնին». Սոկրատի համառօտը կը հաստատէր արձանագրութեանս տողերը երբ նոյն Ներսէհ «ապոհիպատ պատրիկն» «եկեղեցեաց շինող» կ'անուանէր: Յոքնակի ձեւը ցոյց կու տայ թէ կամսարական իշխանը բացի Թալինի Ս. Աստուածածնէն շինած է ուրիշ եկեղեցի, թերեւս եկեղեցիներ ալ: Անոնցմէ մին կը համարուէր Թալինի մեծ, ուստի Մայր կամ Կաթողիկէ եկեղեցին: Ինձ կը թուի թէ Գրիգորիս Արշարունեաց քորեպիսկոպոսը այս երկու եկեղեցիները կ'ակնարկէ, երբ կը գրէ Թալին նստող Արշարունեաց Տեառն հասցէին տողերս իր Ընթերցուածոց Մեկնութեան մէջ. «...հայել քեզ ի վանդակապատ պատուհանէդ (պալատանդ) ընդ արեւելս ի Սուրբ Աստուածածինդ՝ տեսանելով զԱրեգակնդ արդարութեան ի գիրկս կուսական Մայրութեան...» եւ դարձեալ «...եւ զաղօթիցդ ի Սուրբ Աստուածածինդ առնել բազկատարած զխաչն օրինակ բերելով... իսկ երկայնաձիգ ճանապարհիդ որ ի Սուրբ Կաթողիկէ՝ դրուն իսկ երկնից խորանին ճշմարտութեան զոր Տէրն կանգնեաց»: Իսկ իշխանին նկարագիրը կը մատնանշէ կոչելով զանիկա «իշխան վերնագոյն», Տանուտէր («զայս տրտնջեցի քեզ իբրեւ բարեբարոյ Տանուտեառնն լսողի զկարիս եւ զխոզի, որ փորձդ ես յամենայն կարիսնեղութեան՝ համբերութեամբ յուսոյ, որովք եւ զայլոց ճանաչես»). «վստահանալով ի քո վսեմախոհ գիտութիւնդ՝ տալով պատճառ իմաստնոյդ, զի իմաստնագոյն եւս լինիցիս». կը նկատէ զինքը տէր «իմաստասէր խորհրդոց», «լի իմաստութեամբ», «ծանեայ եւ յայնժամ զքո իմաստից խորութիւն», «ո՛վ անձն(դ) մեծախորհուրդ եւ զարմանալիդ հանճարով. քանզի զքեզ գիտեմ լուծ իմաստութեան՝ կշռել իւրաքանչիւրոց զարժանն ըստ իմաստի եւ ժամանակի»: Այս խօսքերը կ'արդարացնեն Ներսեհի «իմաստուն» յորջորջումը:

---

[13] Ղեւոնդ, էջ 25—26: Մարկուարտ, անդ, էջ 20, ծան. 1. եւ Ալիշան, Շիրակ, էջ 174:

[14] Ղեւոնդ, էջ 33—35:

[15] Հ. Ս. Կոգեան, Կամսարականները «Տեարք Շիրակայ եւ Արշարունեաց». պատմական ուսումնասիրութիւն. Վիեննա 1926, էջ 106. Ներսեհ Կամսարականի մասին էջ 146—160:

[16] Անդ, էջ 153:

[17] Հրտ. Հ. Ա. Սուքրեանի, էջ 18 եւ թարգմ. 24:

[18] Τρίπολις.

[19] Sabrata, Oeca, Leptis Magna.

[20] Αἰθοῦσα. Ποντία νησος.

[21] Հ. Ա. Սուքրեան գաղղիերէն թարգմանութեան ծանօթութեան մէջ (էջ 24, ծան. 2) յառաջ կը բերէ Muralt, Essai de chronographie byzantine գրքէն (էջ 339) տեղիք մը, որուն համաձայն Լեւոն Քահանայապետ 26 աւգոստոս 812 թուակիր նամակով մը կը հաղորդէ, թէ Միքայէլ Ա. կայսր պատրիկ մ՚եւ երկու սպաթար ուղարկած է Մաւրիտանացիներու դէմ, որոնք ասպատակած են Lampadousia, Pontia եւ Isola Major կղզիները: Այս տեղ որչափ ալ խօսքը Ներսեհ Կամսարականի մասին չէր կրնար եղած ըլլալ, բայց եւ այնպէս կը տեսնուի, որ Բիւզանդական արքունիքը իր հսկողութեան տակ ունեցած է նոյն իսկ Թ. դարուն այդ կղզիները:

[22] Գ. Տէր-Մկրտչեան, Անանիա Շիրակացի, Վաղարշապատ 1896, էջ 25:

Իշխանը ալեւորած է արդէն, նուիրուած հայեցողական կեանքի, նոյն իսկ զգեցած միանձնականի պարեգօտ: Կը գրէ. «Ոչ տեսաք զարդարեալ զՏէր(դ) ի հանդերձս փափկութեան, ըստ թագաւորաց, այլ այր ալեւոր իբրեւ հինաւուրց եւ լի իմաստութեամբ ի հանդերձս սգոյ սեւութեան... պատուես արս երկնաքաղաքացիս խրատուս քեզ ունելով եւ ճանապարհորդս Վերինն Երուսաղէմի»: «Այսպէս թողեալ քո զերկրաւոր թագաւորիս զընդարձակ ճանապարհն երկնաւորին նեղ ճանապարհաւ յերկրի զինուորիս՝ թէեւ աղւնոյ ստացեալ դադարես յանապատիդ. դու զնա օթեվան ունելով, յորում նստիս լռիկ միայնացեալ ի բազմաբազ կենցաղավարութենէս». զգեցած է «զգեստ այծեայ». «ուստի շահեալ զքեզ տեսանելով յայսոսիկ վարժողացն զքեզ առեն... Ահաւասիկ... մեք եւ ալեւորս մեր, զոր եւ տուր Աստուած» (Թ. 9, Թղ. 41ա—42բ Անտոնեանց ձեռագրաց ի Զմմառ):

Այս նոր կենցաղավարութիւնն Արշարունեաց Տեառն բերած պիտի ըլլայ իրեն հետ անուան ալ փոփոխութիւն. նա կոչուած է Եղբայր «Վահան-պատրիկ», թերեւս համանուն նահատակ կամսարականի մը յիշատակին՝ նմանութեամբ Վարդ-պատրիկ»ի: Ստեփանոս Ասողնիկի ծանօթ եղած ըլլալու է այս անուանափոխութիւնը, որ հակառակ Ընթերցուածոց Մեկնութեան բնագրի «Վահան պատրիկի» չեշտած է, թէ Գրիգորիս «ի խնդրոյ Ներսեհ Կամսարականի» ձեռնարկած է այս Մեկնութեան:

5. Ուշադրութեան արժանի է Ներսեհի «իմաստուն» որակումը. իբրեւ այդպիսի հետաքրքրուած է նա նաեւ Սոկրատի Եկեղեցական Պատմութեամբ եւ Ընթերցուածոց Մեկնութեամբ: Ինչպէս այս Մեկնութեան համար դիմած էր նա Արշարունեաց Գրիգորիս քորեպիսկոպոսին, որուն հետ մտերիմ յարաբերութեան մէջ էր, կը համարիմ, թէ նաեւ Եկեղեցական Պատմութեան համառօտութեան համար նկատի առած ըլլայ նա Շիրակացի-Արշարունի գրագէտ մը: Եւ ո՞վ աւելի ընդունակ էր այս գործին քան ինքն թարգմանիչ Փիլոն Տիրակացի:

Վերագոյն[23], երբ կը խօսէի Մեծ Սոկրատի Թարգմանութեան վրայ, յառաջ բերած էի Էջմ. Թ. 2152էն Վանական վարդապետի Հարցում-Պատասխաններէն հատուածս. «Հարցումն. Ո՞վ է Փոքր Սոկրատն: Պատասխանի. Փիլոն ասեն Տիրակացին ի Շիրակ գեղջէ. վասն այն Շիրակացի են յասել, ի Մեծ Սոկրատէն համառօտ եւ պարզ ի վեր է քաղել. եւ այն որ յեսայր Փիլոն են ասել. այլ նա է արարեալ»: Պատասխանս իր մէջ շատ տարտամ էի գտած. յայտնապէս խանգարուած է եւ կարօտ է ընտրելագոյն օրինակի մը, աղաւաղութիւնն վերականգնելու համար: Իմաստ մը դուրս կորզելու համար կ'առաջարկեմ բանասիրական սրբագրութիւնս. «Փիլոն ասեն Տիրակացին ի Տիրակ գեղջէ[24] — վասն այնորիկ Տիրակացի են ասել — ի Մեծ Սոկրատէն համառօտ եւ պարզ ի վեր է քաղել եւ այնոր համար Փոքր են ասել. այլ նա է արարեալ»: Եթէ արդար է մեր այս սրբագրութիւնը, պիտի հետեւցնենք, թէ Վանական վարդապետ յաւանդութենէ լսած գրի առած է տողերս:

---

[23] Հանդ. Ամս., 1947, էջ 446:

Ցամենայն դէպս Սոկրատի Եկեղեցական Պատմութեան եւ Սեղբեստրոսի Վարքի համառօտութիւնը կատարուած է ընդ մէջ 697—700 տարիներու:

Համառօտողը չէ ունեցած իր առաջ յունարէն սկզբնագիրները. հետեւած է հայերէն թարգմանութիւններու. շատ տեղեր պահպանած է սկզբնագրին արտայայտութիւնները, երբեմն նաեւ նորակերտ, դժուարիմանալի բառեր: Զանց ըրած է մասնական հարցեր. հերձուածողներու վարդապետութիւններն եւ անոնց շուրջ յուզուած վէճերը ամփոփած է հակիրճ տողերու մէջ. Սոկրատի ընդարձակ գործին նիհար կմախքն միայն տուած է. Եկեղեցական պատմութեան եւ գործող դէմքերու այն նկարագրական գծերն միայն բեմադրած է, որոնք իմաստուն Իշխանին հետաքրքրութիւնը կարող էին չափով մը գոհացնել:

Համառօտողը ջանացած է դիւրիմանալի ընծայել իր ձեռնարկը. կիրարկած է պարզ, բայց վայելուչ լեզու յանկուցիչ ոճով: Կը նկատուին տեղ տեղ շեղումներ բնագրէն մանաւանդ այնպիսի հարցերու մէջ, որոնք նիւթ էին ժամանակակից վիճմանց, այսպէս Քառասնորդաց պահոց հարցը, ուր Սոկրատի անուան տակ Համառօտողը ջատագով հանդիսացած է անընդհատ խստապահութեան: Իրմէ է ըստ մեծի մասին Թէոդոս Բ.ի նկարագրին ստուերագծումը, ուր նպատակ հետապնդած է Իշխանին պատկերել տեսակ մը հայելի վարուց, որուն նմանութեամբ պիտի ըլլար ան հաճելի Աստուծոյ եւ սիրելի ժողովուրդին: Այս կէտին վրայ առանձին շեշտով Իշխանին ուշադրութիւնը հրաւիրած է նաեւ Ընծայականին մէջ:

6. Այս Համառօտութիւնը, որ նախնաբար Ներսէս Կամսարականի անձնական պէտքի համար յօրինուած էր, յետոյ ծառայած է հայ Կղերանոցներու մէջ իբրեւ ձեռնարկ մը Եկեղեցական պատմութեան: Մեծ Սոկրատը շատ քիչերուն մատչելի էր: Բայց նաեւ այս Փոքրը նկատուեցաւ շատ համառօտ: Պէտք զգացուեցաւ չափով մը ընդարձակել: Գեղեցիկ գաղափար: Դժբախտաբար այս գործը յանձնուած է ոչ լաւ պատրաստուած անձի մը, որուն անունը թէեւ անծանօթ կը մնայ մեզ, բայց ըլլալու է ան առ անագան Ժ. դարու անձնաւորութիւն մը:

Խմբագիրը մուծած է անշահ յաւելուածներ առձեռն գտնուած Վկայաբանութիւններէ, Ս. Հարց վարդապետութենէ, տոհմիկ դրականութենէ եւ անվաւերական գրուածքներէ փոխառութեամբ: Ներմուծած է պատշաճ եւ անպատշած կոչումներ Աստուածաշունչէն: Տեղ տեղ կը տեսնուին նաեւ ժամանակակից վիճական խնդրոց շուրջ ակնարկութիւններ: Ան «աղանդներէ եւ հերձուածողներէ դէմ զինուած, Քաղկեդոնականութիւնը եւ Լեւոնի տոմարը ատող նեղսիրտ կրօնական է» (Մ. Տէր-Մովսէսեան, Սոկրատ, էջ Հէ):

Երկար եւ յոգնեցուցիչ աշխատանք պիտի պահանջէ մեզմէ մի առ մի համադրել այս յաւելուածոյ տեղիքներն եւ մատնանշել անոնց աղբիւրները: Անհրաժեշտ է սակայն ձեռնամուխ ըլլալ այս աշխատանքի: Առանց այս մանրախոյզ քննութեան կարելի չէ ըստ արժանւոյն գնահատել Փոքր Սոկրատն եւ զայն իբրեւ պատմական աղբիւր հիմ առնել եւ յեցած անոր վրայ պատմական եւ մատենագրական հարցերու շուրջ դատաստան կտրել:

Դժբախտաբար մեր նախնիք չեն անդրադարձած այս կէտին եւ բարի հաւատքով ինչ որ հոս յանուն Սոկրատի ամփոփուած գտած են, ընդունած են իբրեւ Սոկրատի հաւաստումներ եւ յեցած անոնց վրայ ընդդիմամարտած են Յունաց հետ, անոնց իսկ «Պատմագրէն» անոնց դէմ վկայութիւններ ցուցադրելով: Նաեւ նոր բանասէրները լուծելու համար հանդոյցներ, յատկապէս Մ. Խորենացւոյ Պատմագրքին հայող հարցերու մէջ, զուր տեղ ընդդիմարանած են իրարու հետ, առանց որոշիչ եզրակացութեան մը յանգիլ կարենալու: Եւ ի՞նչպէս հնարաւոր էր այս, եթէ Փոքր Սոկրատ հրապարակ հանուած Ը.

---

[24] Տիրակ գիւղ այլուստ անծանօթ է, կ'ենթադրուի ի Շիրակ: Աղեքսանդրապոլի շրջանին մէջ կը յիշուի Տիրէկլէր գիւղ. «առ որով սար գոլ եւ վանատեղի». Ալիշան, Շիրակ, էջ 156: Անունս թիւրքերէն Տիրէ՞կ բառէն յառաջացած է, թէ կ'ենթադրէ Տիրակ անունը:

դարու առաջին տասնեակին՝ բովանդակէր իր մէջ յաւելուածներ Թ. դարէն։ Քննադատ մը ինքնավստահ, համարձակած էր որակել Փոքր Սոկրատի համառօտողը. «Արդարեւ Փոքր Սոկրատայ թարգմանիչն անհմուտ է հայերէնի, եւ սաստիկ իմաստակ, այսինքն՝ գիտուն ձեւանալ ուզող. թէ իւր իմաստակութեանն համար է, որ քաղած է զանազան պատմական տեղեկութիւնս ի Խորենացւոյ եւ յայլ հնագոյն եւ նորագոյն հայերէն աղբերաց, անգիտանալով, որ թարգմանչին (!) գլխաւոր պարտքն է հաւատարմութեամբ թարգմանել զբնագիրն, զոր կարէ համառօտել առ կարճութեան ժամանակի... բայց ոչ թէ ընդարձակել ըստ քմաց. թէ հայերէն լեզուի անհմտութիւնն է, որ թելադիր եղած է անճարակին՝ Խորենացւոյ եւ ա՛յլ հնագոյն հայերէն մատենագրութեանց ոճերով եւ ասացուածներով պաճուճակել զիւր խայտառակութիւնն[25]»։ Այլուր չի վարանիր նաեւ «լիրբ» (Թ. 216), «գող» (Թ. 217) եւ այլ մակդիրներն կիրարկել «Փոքր Սոկրատի» համառօտողին հասցէին։ Այսպէս Նորայր Բիւզանդացի Մշակի մէջ։

7. Արդէն Հ. Մ. Չամչեան 1787ին ուշադիր եղած էր, թէ Փոքր Սոկրատ շատ աննման է յոյն բնագրին. մեկնելու համար այս երեւոյթը կը գրէր. «Բայց թուի՝ թէ այն (յոյն) օրինակ, յորմէ թարգմանեալ է, խանգարեալ էր. եւ կա՛մ զկնի յանզգոյշ անձանց խանգարեալ իցէ. զի ի բազում տեղիս օտարաձայն տեսանի յուղիղ բնագրէ Յունաց[26]»։ Միւսանգամ անդրադառնալով նոյնին, աւելի լայնագոյնս կը գրէր. Պատրիկն Հայոց Ներսէս Կամսարական, որդի Վահան Կամսարականի «հետամուտ գոլով տեղեկութեան պէսպէս իրաց եւ պատմութեանց՝ հրամայեաց վարդապետի ումեմն Տիրակացւոյ, որում անուն էր Փիլոն, թարգմանել ի հայս զյունարէն պատմագիրքն Սոկրատայ»։ Չամչեանի տակաւին անծանօթ էր Մեծ Սոկրատը. Ստ. Ասողնիկէ գիտէ Փիլոնի անունը, որուն եւ վերագրած է Փոքր Սոկրատի «թարգմանութիւնը»։ Չամչեան կը շարունակէ. «Եւ Փիլոն ձեռն արկեալ ի թարգմանել՝ ոչ շատացաւ լոկ զբանս Սոկրատայ հայերէն կարգել, այլ՝ յաւել ի նոյն եւ զայլ պատմութիւնս ինչ ի Հայոց, եւս առաւել յԱսորւոց, յօրինելով զամենայն իբրեւ ի դիմաց Սոկրատայ հեղինակի գրոց. մինչեւ պատմել անդ բանս նաեւ ի վերայ Փլաբիանոսի եւ Եւտիքեայ, եւ երկրորդ ժողովոյն Եփեսոսի, յորում ժամանակի մեռեալ էր Սոկրատ. բարդեալ ի նոյն եւ զրոյցս սուտս, ընդ որս է եւ պատմութիւն Սուրբ Աստուածին։ Եւ զայս մարթ է յայտնի տեսանել ի բաղդատելն զսա ընդ յունական օրինակին...։ Այն թարգմանեալ գիրք Սոկրատայ եղեւ ոմանց ի Հայոց առիթ զայթակղութեան, զի ընթերցեալ ի նմա պէսպէս օտարոտի բանս, եւ զուտ աւանդութիւնս՝ զորս տեսանեմք ի գիրս Ասորւոց, համարեցաւ՝ թէ սո̃յգ այնպէս գրեալ իցէ հեղինակն. եւ յայն ապաւինելով՝ նոյնն ընդդէմ գինէին այլոց պատմութեանց Յունաց։ Մարթ է եւս ասել, թէ ոչ ի Փիլոնէ թարգմանչէ, այլ՝ զուցէ յայլոց ումանց յաւելեալ իցեն այն բանք. եւ կամ թէ յանհարազատ եւ ի խանգարեալ օրինակէ իցէ թարգմանեալ[27]»։

Ուշադրութեան արժանի են վերջին ընդգծուած տողերը։

Արդէն Չամչեանէ յառաջ, ԺԸ. դարու առաջին 20ամեակէն անանուն ոմն, որ կազմած է «Պատմագիրք Հայոց», հայ պատմական գրուածքներու ցանկը, ուղիղ նկատած էր Մեծ եւ Փոքր Սոկրատներու զանազանութիւնը. կը գրէր. «Սոկրատ ի Կոստանդիանոսէ սկսեալ մինչեւ ի մահն Թէոդոսի Փոքու. հատորս (իմացիր՝ գիրս) Է. [զ]այս եւս ի Յունաց լեզուէ թարգմանեալ եղեւ. բայց յետոյ՝ ի ժամանակս կաթողիկոսութեան Անաստասայ[28], ի խնդրոյ Ներսեհի իշխանին, պատմագիրքս այս համառօտեցուցին. զոր այժմ զերկուսն եւս երեւի ի մէջի մերում եւ անուանի Մեծ Սոկրատ եւ Փոքր[29]»։

Նորայր Բիւզանդացի[30], թէեւ ծանօթ էր վերոյիշեալ տեղիքին, սակայն եւ այնպէս կը պնդէր, թէ «Փոքր Սոկրատն թուի թարգմանեալ ի Զ. դարու, ի խնդրոյ Ապուհիւպատ Պատրիկ Ներսեհի Կամսարականի». իսկ «այս Ներսեհ Կամսարական թուի ինձ որդին Արշաւրի Արշարունւոյ եւ եղբայրն Հրահատայ եւ Սահակայ, զորոց յաճախ խօսի Ղ. Փարպեցի ի Պատմութեան իւրում... յամին 484 կամ 485..: Ոչ ունիմ ասել թէ նո՞յն իցէ եւ Իմաստունն Ներսեհ Կամսարական», այն զոր կը յիշէր Մ. Խորենացւոյ վերագրուած Աշխարհացոյցը (էջ 273): Բայց եւ այնպէս «չէ ինչ անհնարին զի Փոքր Սոկրատն թարգմանեալ իցէ ի Փիլոնէ Տիրակացւոյ յէ. դարու, որպէս կարծեն բազումք» (էջ 278): Թէպէտ ենթադրութիւնն «չէ ինչ անհնարին», բայց զարմանալի է յամենայն դէպս մէկ ոտքով Ե. դարու եւ միւս ոտքով Է. դարու վրայ կանգնիլ անսասան: «Թարգմանիչ Փոքր Սոկրատայ թուի ինձ Աբրահամ եպ. Մամիկոնեան, զորմէ ասի գրեալ կամ թարգմանեալ զՊատմութիւն ժողովոյն Եփեսոսի» (էջ 274): Նորայր Աբրահամի այդ ենթադրեալ գրութիւնը չէր տեսած. ՆՀԲէն ծանօթ էին իրեն «Յորդորանք» եւ «Երկարաձմեռն» բառերը, յիշուած յանուն Աբրահամ Մամիկոնեանի: Յետոյ տեսունեցաւ, որ այն ընդարձակ տեղիքը փոխառութիւն էր Փ. Սոկրատէն: Տե՛ս այս մասին վարը:

---

[25] Մշակ, 1898, Թ. 203։

[26] Հ. Մ. Չամչեան, Պատմութիւն Հայոց, Ա, 27։

[27] Անդ, Բ., 375—376։ Նոյն միտքը յայտնած է նաեւ Quadroի հեղինակը (էջ 29). Storia ecclesiastica di Socrate ... fu tradotta questa opera da certo Filone dottore armeno di Tiracia soll' original greco, coll' aggiunta fatta dallo stesso traduttore degli avvenimenti più recenti.

[28] Հեղինակը նկատի ունի Ասողնիկի տեղին. «Անաստաս... ի սորա աւուրս էր եւ Փիլոն Տիրակացին, որ զՍոկրատայ Պատմութիւնն թարգմանեաց ի հայ լեզու» (էջ 99)։

[29] Էջմ. Թ. 2271։ Նոյնը հրտ. Ազդարար (Մադրաս), 1795, էջ 188—192։ Անկէ Հ. Գ. Գալէմքեարեան, Պատմ. հայ լրագրութեան, Վիեննա 1893, էջ 205—210։

[30] Նորայր Բիւզանդացի, Իմ կարծիք..., Հանդ. Ամս. 1893, էջ 273—278։

«Թարգմանութիւն Փոքր Սոկրատայ է ազատ, ձեւեալ եւ կարկատեալ ըստ կամի: Թարգմանիչն ոչ միայն համառօտէ եւ զեղչէ բազում ուրեք, այլ եւ ի բաց թողու բովանդակ գլուխս. եւ այսպիսի աղագաւ կոչի Փոքր Սոկրատ: Այլուր ընդհակառակն յանձնէ մուծանէ հատուածս բազումս՝ մերթ ընդարձակս եւ մերթ կարճառօտս, պատուաստելով» (էջ 274): «Իսկ Պատմութիւնն Սեղբեստրոսի թուի թարգմանեալ ի թարգմանչէն Փոքր Սոկրատայ» (էջ 275):

Նորայր իր այս տեսութիւնը ուրիշ խօսքերով կրկնած է Մշակի մէջ (1898, Թ. 203 եւն): Կը սպասուէր, որ նա Մեծ եւ Փոքր Սոկրատներու հրատարակութենէն ետքը սրբագրէր ինչ ինչ անձամբ: Այժմ կը գրէ Նորայր. «Փոքր Սոկրատն առած է ի Խորենացւոյ յեօթներորդ դարու՝ ինչպէս ես կը պնդեմ» (Թ. 203):

Մեսրոպ Վ. Տէր–Մովսէսեան, որ Փոքր Սոկրատի գրութեան ժամանակի մասին լռութեամբ անցած էր իր հրատարակութեան մէջ (1897), յաջորդ տարին «Սոկրատ պատմագիր եւ Մ. Խորենացի» յօդուածին մէջ[31] արտայայտուեցաւ այս մասին այսպէս. «Փոքր կոչուած Սոկրատը կրճատուելով Է. դարու վերջում կամ Ը.ի սկիզբները, իր բնագրից չեղուելիս եւ յաւելուածներ ընդունելիս, օգտուել է ի միջի այլոց հայ աղբիւրներից, նաեւ Խորենացու Պատմութիւնից»:

Գրիգոր Խալաթեան մանր քննութեան առնելով Փ. Սոկրատի եւ Մ. Խորենացւոյ աղերսը յանգեցաւ այն եզրակացութեան թէ «Խորենացին ճանաչել է Սոկրատի Եկեղ. Պատմութեան Է. դարու հայերէն թարգմանութեան համառօտութիւնը կամ՝ որ նոյն է, Փ. Սոկրատը, եւ օգտուել է նորանից»[32]»:

Նորայր պնդեց սակայն կրկին, թէ Փոքր Սոկրատն է որ կախում ունի Մ. Խորենացիէն (Մշակ):

Ժամանակի մասին Գալուստ Տէր–Մկրտչեան նկատի առնելով որ Անանիա Մոկացի կ'օգտուի Փոքր Սոկրատէն, հետեւցուց. «Այս վկայութեամբ անպայման ապացուցւում է, որ Ժ. դարում Սոկրատի Եկեղ. Պատմութեան Փոքր խմբագրութիւնը արդէն կար եւ ծանօթ ու տարածուած գրուածք էր[33]»:

Նորայր Բիւզանդացւոյ այն ենթադրութիւնը, թէ Փոքր Սոկրատ բանաքաղութիւններ ունի Աբրահամ Մամիկոնեանէ, գրգիռ եղաւ Հ. Բ. Սարգիսեանի հրատարակելու անոր Պատմութիւնն Եփեսոսի Ժողովին[34], ընդարձակ ներածութեամբ մը եւ վերջաբանով: Դժուար է Հ. Սարգիսեանի տարտամ արտայայտութիւններէն ճշգրիտ գաղափար մը կազմել իր անձնական տեսութեան մասին նկատմամբ Փ. Սոկրատի հեղինակին եւ ժամանակին: Խնդիրը հետեւեալն է. Աբրահամի վերագրուած յիշեալ գրուածքին վերջը Վենետիկի Մխիթարեանց մէկ օրինակի մէջ կը գտնուի ընդարձակ հատուած մը՝ Գովասանութիւն Թէոդոս Փոքր կայսեր, որ բառ առ բառ կը տեսնուի Փոքր Սոկրատի մէջ (գլ. ՃԽԹ—ՃԾ.) եւ է առանց տարակուսի փոխառութիւն վերջինէս:

Հ. Բ. Սարգիսեան կը գրէ. «Ա. Թէոդոսի գովասանութեան մէջ՝ Աբրահամ իսկ հանդոյն Փոքր Սոկրատայ խմբագրին՝ ստէպ ստէպ խոտորելով Մեծէն, ընդարձակ յա–

---

[31] Արարատ, 1898, էջ 173:

[32] Մ. Խորենացու նորագոյն աղբիւրների մասին, էջ 53:

[33] Արարատ, 1897, էջ 279, ծան.:

[34] Աբրահամ Մամիկոնեան, Վենետիկ 1899:

ւելուածներ կ'ընէ, եւ յետոյ կը դառնայ եւ անկէ կ'առնու իր թելը: Բ. Փոքր Սոկրատայ խմբագիրն՝ Եփեսոսի ժողովի եւ Նեստորի պատմութիւնն ըրած եւ Սոկրատէն խոտորած ժամանակ՝ ինչ ինչ բաներ Աբրահամու Թղթին համաձայն կը պատմէ. ինչպէս օրինակ իմն, Նեստորի մոլորութեան յառաջբերութիւնն (!) եւ դատապարտութեան ինչ ինչ պարագաները (!): Արդ առաջին կէտէն կը հետեւի, ըստ իս, թէ նոյն ինքն Աբրահամ եղած ըլլայ խմբագրող նաեւ Փոքր Սոկրատայ, եւ խմբագրած է զայն հայկ. հին թարգմանութեան կամ Մեծ Սոկրատայ վրայ»: «Յամենայն դէպս քմահաճոյ կ'երեւի ինձ կարծիքն, որով պնդեց Նորայր, թէ Աբրահամու Թղթէն գողցած է Փոքր Սոկրատայ թարգմանիչն»: «Ընդ հակառակն Աբրահամու Թղթի յիշեալ մասը՝ Սոկրատայ թարգմանութեան Զ. դարու կատարելագոյն օրինակէ մ'առնուած է, որուն հետքերը կը գտնենք (!) նոյնպէս Սեբէոսի, Անանիա Շիրակացւոյ... եւ Կայսերական գրոց մէջ» (էջ ԻԱ): «Թէոդոսի գովասանութիւնը Փոքր Սոկրատի խմբագրին յատուկ ամենուրեք ի վար արկած ոճին համաձայն է, մանաւանդ այն տեղերն՝ ուր յոյն բնագրէն կը խոտորի եւ յաւելուածներ կ'ընէ իր կողմէն»: «Զ. դարու առաջին քառորդին ծանօթ էր այն՝ նոյն իսկ Աբրահամու, եթէ սորա Թուղթը վաւերական է ստուգիւ, եւ եթէ Թէոդոսի գովասանութիւնը՝ Սոկրատայ հայերէն թարգմանութենէն առնուած է, ինչպէս եւ կարծեմ: Առանձին ուսումնասիրութեան կարօտ են, ուրեմն, այս նկատմամբ՝ նաեւ Փիլոն Տիրակացւոյ Է. դարում ապրած եւ Սոկրատայ խմբագրութեան մէջ մասնաւոր դեր խաղացած լինելու խնդիրն, ինչպէս նաեւ Մեկենաս եղող Ներսեհի վերաբերեալ կեղակարծ (!) յիշատակարանը» (էջ ԻԶ): «Թէոդոսի գովաբանութիւնը Սոկրատէն միայն առած է Աբրահամ Մամիկոնէից եպիսկոպոսն եւ ոչ թէ վերջնոյս Թղթէն անցած է Սոկրատի խմբագրութեան մէջ» (էջ 29):

Ինչպէս վերագոյն կանխեցինք ըսել Աբրահամի եւ Փոքր Սոկրատի առնչութեան հարցը լուծուած է այժմ: Աբրահամ Մամիկոնէից եպիսկոպոսն, ծաղկած Զ. դարու երկրորդ կէսին, նման գրութեան մը հեղինակ կամ թարգմանիչ չէ. Եփեսոսի ժողովին պատմութիւնը շարադրած է, ներկայ ձեւին մէջ, Վրթանէս Քերթող Է. դարու առաջին տասնեակին[35], իսկ Թէոդոսի գովասանութիւնը հանուած է Փոքր Սոկրատէն եւ կցուած Եփեսոսի ժողովոյն պատմութեան ճառընտիրի մը մէջ, ուշ ժամանակ մը:

8. Խնդիրը մնաց այս տեղ: Բանասէրները երկար ժամանակ աչքաթող ըրին «Փոքր Սոկրատի» հեղինակն եւ ժամանակը: 1936ին միայն լոյս տեսաւ Ն. Ադոնցի գրչէն յօդուած մը «Փոքր Սոկրատի հեղինակը[36]»: Յառաջ կը բերեմ տողերս.

Ն. Ադոնց կը գրէ. «Մեծ եւ Փոքր Սոկրատի յարաբերութեան խնդիրը մնում է ցարդ առկախ: Բանասէրները երկար եւ ջերմ վիճաբանութիւնից յետոյ իրենց զէնքերը վայր դրին, մոռացութեան տալով հարցը: Եւ ինչ որ զարմանալի է, նոցանից եւ ոչ մէկը չէր նկատել, որ մատենագրական ստոյգ (!) տեղեկութիւն կայ Փոքր Սոկրատի խմբագրութեան ե՛ւ ժամանակի ե՛ւ հեղինակի մասին: Մխիթար Այրիվանեցին իր Ժամանակագրութեան մէջ հաղորդում է 641 թուի տակ (թիւը հարկաւ ճիշդ չէ, եւ այս չէ կարեւորը).

«Փիլոն Տիրակացի. Յակոբ Ուռհայեցի արար զնոր թարգմանութիւն»:

«Հազիւ թէ բացատրութեան պէտք կայ: Ժամանակագիրը յայտնում է որ այս ինչ թուին Փիլոն Տիրակացին թարգմանել է Սոկրատը եւ յիշում ի դէպ որ Յակոբ Ուռհայեցի արել է երկրորդ թարգմանութիւնը, այս ինքն Փոքր Սոկրատը: Մնում է պարզել թէ ո՞վ է Յակոբ Ուռհայեցին: Հարցնենք Մատթէոս Ուռհայեցուն, որ պէտք է ճանաչէ իր քաղաքացիներին: Արդարեւ նա գիտէ մի Յակոբ գիտնական վարդապետ որ կնքել է իր մահկանացուն խորին ծերութեան մէջ, Ուռհայում, Հայոց ՇԼԴ = 1085 թուին: Նոյն պատմիչն աւանդում է որ Յակոբ կոչւում էր Բարափնեցի եւ Սանահնեցի, մասնակցել է 1065 թուի դաւանաբանական վիճաբանութեան» Կ. Պոլիս: Այս «Յակոբը կոչւում է նաեւ Ուռհայեցի, այն տեղ իր կեանքի վերջին տարիները անցնելու՝ պատճառով»: «Դատելով Մխիթար Այրիվանեցու նրա տուած Ուռհայեցի կոչումից, պէտք է կարծել, որ Սոկրատի համառօտումը կատարել է Ուռհայում 1065—1085 տարիների շրջանում»:

Ն. Ադոնց նոր գիւտի մ'առջեւ կը զգայ ինքզինքը: Եւ կը զարմանայ թէ իրմէ յառաջ

---

[35] Հանդ. Ամս., 1910, էջ 39—46:

[36] Սիոն, 10 (1936), 300—304:

«եւ ոչ մէկը չէր նկատել» զայն: Բայց այս «զարմանալի» երեւոյթը պէտք է յորդորէր զինքը աւելի չրջահայեաց ըլլալ. վասն զի Գ. Տէր–Մկրտչեան ցոյց տուած էր արդէն, թէ Փոքր Սոկրատ Ժ. դարէն յառաջ գոյութիւն ունէր. ուստի «Յակոբ Ուռհայեցին» չէր կրնար զայն ԺԱ. դարուն առաջին անգամ հրապարակ գրած ըլլալ: Եւ եթէ չունէր ի Բրիւսէլ Արարատի հաւաքածոյքը, բայց ունէր հաւանօրէն Թղթոց Գիրքը, ուր կային վկայութիւններ նոյն Սոկրատէն, նոյն Ժ. դարուն գրուած թղթերու մէջ:

Մ. Այրիվանեցւոյ յիշեալ տեղիքը թէ՛ Խմինի եւ թէ՛ Պատկանեանի հրատարակութեանց մէջ[37] *ներկայացուած էր այսպէս, ընդ մէջ* 641—689 *տարիներու.*

Փիլոն Տիրակացի:

Յակոբ Ուռհայեցին արար զնոր թարգմանութիւն:

Այս դասաւորութենէն պէտք է անդրադառնար ուսուցչապետ Ն. Ադոնց, թէ ժամանակագիրը հոս երկու հեղինակներ նկատի ունի, երկուքն ալ ծաղկած 641—689 *տարիներու մէջ մերձաւորապէս: Այսպէս հասկցած են տեղիքս իրմէ յառաջ ամէն ընթերցող, ուստի եւ ոչ մէկուն մտքէն անցած է տեսնել յանձին Յակոբ Ուռհայեցւոյ Փոքր Սոկրատի թարգմանիչն եւ կամ այս գիւտը Ն. Ադոնցի վերապահել:*

Այս Յակոբ Ուռհայեցին յայտնի Յակոբ Եդեսացին է, սուրբ բազմաշխատ հեղինակը, որ վախճանած է 5 *յունիս* 708[38]: *Իր կարեւոր աշխատութիւններէն մէկն է Աստուածաշունչի ասորերէն թարգմանութեան սրբագրութիւնն ըստ եբրայական սկզբնագրին. զայս կ'ակնարկէ Մխիթար Այրիվանեցի, երբ կը գրէ «արար զնոր թարգմանութիւն»: Իր աղբիւրն եղած է հաւանօրէն Մ. Ասորւոյ Ժամանակագրութիւնը հայերէն թարգմանութեամբ, ուր կը կարդանք*[39]. *«Ի սոյն ժամանակս էր սուրբ վարդապետն Յակոբ Ուռհայեցին ի գաւառէն Անտիոքայ, որ ուսաւ լեզու եւ գիր յունարէն եւ եբրայեցերէն. որ գնաց եւ եմուտ պատճառաւ ընդ հրէութեամբն եւ թարգմանեաց զծածուկսն Հրէիցն յասորի լեզու: Եւ արար մեկնութիւնս բազում գրոց եւ եղեւ եպիսկոպոս Ուռհայոյ. եւ կատարեաց զկեանս իւր յերկիրն Քեսնոյ ի վանս որ կոչի Ս. Յակոբայ»:*

Իսկ Յակոբ վարդապետ, զոր Մատթէոս Ուռհայեցի «Քարահատայ որդի», Քարափնեցի եւ Սանահնեցի կ'անուանէ[40], *երբեք «Ուռհայեցի» չէ յորջորջուած: Հ. Ղ. Ալիշանի*[41] *համաձայն «Ասոր երգածն կարծուի* Յանսկզբնական ծոցոյ խոնարհեալ *հանգըստեան (Գ·Կ) շարականը, որ ի ճաշու ժամու երգուի»: Ուրիշ գրաւոր գործ ծանօթ չէ իրմէ:*

Ըստ այսմ իմանալու է այն ամէն հետեւութիւնները, զոր կը հանէ Ն. Ադոնց այս անհիմն գրութեան վրայ յեցած:

9. *Դիմենք նախնեաց վկայութիւններու: Անոնք չեն զանազաներ Մեծ եւ Փոքր Սոկրատ. այլ մի միակ Սոկրատ, որով կ'իմանան Փոքր Սոկրատը:*

Հնագոյն վկայութիւնը կը թուի ինձ թէ կը գտնուի «Տեառն Խոսրովայ յաղագս Քառասնորդաց» պահոց ճառին[42] *մէջ: Այս Տէր Խոսրովը նոյնացուցած եմ այն Խոսրով քահանայի հետ, որ սովորաբար կ'անուանուի Խոսրովիկ Թարգմանիչ, Ը. դարու առաջին քառորդին գործած: Հեղինակի ինքնութիւնը սակայն կը կարօտի դեռ անդրագոյն քննութեան. ծանօթ միակ ձեռագրին մէջ ճառիս վերագրումը «Տեառն Խոսրովու» կ'ենթադրէ յանձին Խոսրովու բարձրաստիճան եկեղեցական մը, որպիսի էր Անձեւացեաց համանուն եպիսկոպոսն, ծաղկած Ժ. դարու երկրորդ քառորդին: Գրուածքիս կուռ ոճն եւ ներհուն ճարտարախօսութիւնը յատուկ են աւելի Անձեւացւոյն: Խոսրով կ'օգտուի հոս հատուածէ մը, «որպէս կայ ի Պատմութեանն Սուկրատայ». խօսքը Փոքր Սոկրատի ԾԺԴ գլխու մասին է* (*էջ* 462—465): *Համեմատութիւնն է.*

Փ. Սոկրատ, էջ 462—465:	Խոսրով, էջ 313:
՝Զի ի Հռոմ *զտօն* Զատկին *ըստ փրկութեան Յարութեան տօնէին եւ սուրբ* զպահսն ունէին *ի մօտն* մինչեւ յեւս պահոց Զատկին. եւ ոչ ի շաբաթու եւ	*«Քառասուն աւուրց անընդհատ պահք, որպէս կայ ի կանոնս նոցա, անլուծանելի եւ անմերձ յամենայն կերակուրս՝ բայց յաղ եւ ի հաց ըստ նորին*

---

[37] *Մխիթար Այրիվանեցւոյ Պատմութիւն Հայոց, Մոսկուա* 1860, *էջ* 50: *Մ. Այրիվանեցւոյ Պատմութիւն Ժամանակագրական, Պետերբուրգ* 1867, *էջ* 65:

[38] *Հմմտ.* A. Baumstark, Geschichte der syrischen Literatur, Bonn 1922, *էջ* 248—256:

[39] *Միք. Ասորւոյ Ժամանակագրութիւն, Երուսաղէմ* 1871, *էջ* 327 *եւ* 1870, *էջ* 341—342: Chabot, *Բ.*, 471:

[40] *Ժամանակագրութիւն, էջ* 194—195, 216, 273 *հրտ. Երուսաղէմի:*

[41] *Շնորհալի եւ պարագայ իւր, էջ* 133:

[42] *Հանդ. Ամս*, 1904, *էջ* 310—316:

ոչ ի կիւրակէի պղափոխել զկերակուրսն. եւ ի Պետրոսէ եւ ի Պաւղոսէ *աւանդ* ունել զաւանդութիւնս *տօնից եւ* պահոց յիսնօրէից: *Իսկ* Ասիա եւ Եփեսոս *նմանապէս ի* Յովհաննէ աւետարանչէ ունէին զտօն Զատկին կատարել *ըստ աւետաւոր Յարութեանն եւ* պահօք նմանապէս յարաձգեալ ի մտից (*այ. ի մուտս*) պահոցն մինչեւ ցկատարումն յիսնեկին (*այլք՝ յիսներեկին*): Իսկ յԱղեքսանդրիա Քառասներորդս անուանելով զօր Բարեբանութեան սրբապէս կատարելով *եւ յետ այնորիկ զշաբաթն տաւնելագոյն պատուով եւ* ընթերցուածովք ի Զատիկն հասուցանէին *զփասս: Թէպէտ եւ ըստ հին Զատկին պատարագն ընծայաբերէրի, այլ եւս ըստ խորհրդածութեան աւուրցն.* բայց ի շաբաթու եւ ի կիւրակէի փրկական պատարագն միշտ կատարի *յեկեղեցիսն Աստուծոյ...:*	*անուանակոչութեանն*[43]: *Եւ զկնի նոյին սուրբ Հարքն յիւրաքանչիւր կանոնս սահմանեցին հաստատելով ի հիմանն առաքելոց, ըստ որում եւ մեծ քաղաքն* Հռոմ *անընդմիջաբար* ունին զսուրբ պահսն մինչեւ յելս պահոց զատկին, եւ ոչ ի շաբաթու եւ ոչ ի կիւրակէի *լուծանեն կամ* փոխեն զկերակուրսն մինչեւ յօր յարութեանն Տեառն ի Պետրոսէ եւ ի Պաւղոսէ *նոցա* աւանդեալ: *Համագոյն սոյին եւ* Եփեսոս եւ Ասիա ի Յովհաննէ աւետարանչէ *աւանդ* ունել զաւանդութիւն պահոց յիսներեկին, նմանապէս պահօք յարաձգեալ *ի մտից պահոցն մինչեւ ցկատարումն նորին: Ըստ նմին եւ* Աղեքսանդրացիք *զսուրբ* Քառասներորդսն սրբապէս *պահելով ի Մարկոսէ աւետարանչէ ուսեալ. եւ* զօր Բարեբանութեան *նոյնպէս պահեն անլուծանելի գլխաւորելով, բայց զպաշտօնն յաւէտ բարձրացուցանեն եւ* ընթերցուածովք *եւ աւետարանօք* ի զատիկն հասուցանեն, այլ ի շաբաթու եւ ի կիւրակէի փրկական պատարագն միայն մատուցանին:
Էին ոմանք, որ եւ զպատարագն խափանել (ջանային) *ի կիւրակէի եւ ի շաբաթու* վասն պնդանալոյ պահոց. բայց այս ոչ ընկալեալ եղեւ ի սրբոց. [որ] զ(ի մի) յիշումն Յարութեանն Քրիստոսի *պատարագաւն* եւ [զ]նահատակութիւն սրբոց անտես ի մոռացումն լիցի *եկեղեցւոյ:*	Էին ոմանք, *ասէ*, *որ* զսուրբ պատարագն խափանել ջանային վասն պնդութեան պահոցն, բայց այս ոչ ընկալեալ եղեւ ի սրբոցն վասն անմոռաց յիշատակի Յարութեան Փրկչին եւ նահատակութեան վկայիցն: *Ժամանակս ինչ եւ Երուսաղեմացիք զորքան ի բարեպաշտութեան էին, պահէին սրբութեամբ մխաչար՝ ուսեալք յաստուածեղբօրէն Յակոբայ, որպէս կայ ի Պատմութեանն Սոկրատայ:*

Փ. Սոկրատ շատ քիչ բան ունի հոս Մեծ Սոկրատէն. Համառօտողը, որ խստապահութեան կողմնակից է, ջատագով կը կանգնի իր տեսութեան Սոկրատի անուան տակ. ամբողջը կարելի է իր ստեղծագործութիւնը համարիլ: Հատուածս հարազատ է իբրեւ մաս Համառօտութեան: Խոսրով հաւաստացած է, թէ Սոկրատ կը խօսի հոս: Ցամենայն դէպս վերջաւորութիւնը՝ «Ժամանակս ինչ — Յակոբայ» իր յաւելուածն է, որ կը պակսի թէ Մեծ եւ թէ Փոքր Սոկրատի մէջ: Ակնարկութիւնն «զորքան ի բարեպաշտութեան էին» Երուսաղեմացիք, միարնեայ գրիչ մը կը մատնէ, որպիսի էր Խոսրով. Երուսաղեմացիք Քաղկեդոնական էին:

Գագիկ Վասպուրականի թագաւորը ցանկանալով բարեկամական յարաբերութեան մէջ ապրիլ բիւզանդական արքունիքի հետ, հետաքրքրուած է այն ամէն հարցերով, որոնք պատճառ նկատուած են Հայոց եւ Յունաց միջեւ տիրող անհամաձայնութեան: Հայոց վարդապետները ներկայացուցած են իրեն զանազան կէտեր, որոնք կրօնադաւանաբանական մարզի կը պատկանէին: Թագաւորը նամակով մը կը ներկայացնէ այդ կէտերը Ռոմանոս կայսեր, լսելու համար անոնց մասին Յունաց տեսակէտները: Այս Թուղթէն է հետեւեալ հատուածը[44], *ուր վկայութեան կը կոչուի Սոկրատ պատմագիր:*

Փ. Սոկրատ, էջ 524—527:	Թուղթ Գագկայ թագաւորի (Գ. թղ. 298):
Յայնժամ երկուցեալ Յոհաննու... ընդդէմ նոցա (Արիանոսաց) կարգէր զօրս փառաբանիչս ամենասուրբ Երրորդութեան միոյ աստուածութեան... որ ի Հայր եւ յՈրդի եւ ի Հոգին սուրբ... ի գիշերայինսն լսելոյ օհնութիւնս... [... եւ ընդ առաւօտս սրբասացութիւն Երրորդութեան Որդւոյ ընծայեցուցանէին քաղցրաձայն երգով Սուրբ Աստուած ասելով, սուրբ եւ հզօր, սուրբ անմահ որ խաչեցար վասն մեր, ողորմեա մեզ]...:	*Եւ մատուցին առաջի իմ զգիրս Սոկրատայ պատմագրի Եկեղեցական չարածի: Եւ ունէր յիշատակարանն այսպէս, եթէ Յովհան Ոսկեբերան ընդդէմ Արիանոսացն կարգէ զասս պաշտօնէից մի փառաբանութիւն եւ պատիւ տալով Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ: Իսկ յերեկոյս եւ ի վաղորդեան զերիս սրբասացութիւնսն միոյ անձնաւորութեանն սահմանեալ ի վերայ Որդւոյ ի Կուսէ մարդ եղելոյ, որ խաչեցաւն վասն մեր. եւ երգէին Սուրբ Աստուած, սուրբ եւ հզօր, սուրբ եւ անմահ, որ խաչեցար վասն մեր, ողորմեա մեզ:*

---

[43] *Այս տեղ նկատի ունի Խոսրով Փ. Սոկրատի տողերս. «Թէոդոս զպահս քարոզելոյ եկեղեցւոյ պընդութեամբ յարդարէր. մանաւանդ զՔառասներորդ սրբոյ զատկին. եւ զուրբաթ եւ զչորեքշաբաթ* անլուծանելի, *զոր* հացիւ եւ աղիւ *եւ ջրով ընդ երեկոյս զպէտս վճարէր»* (*էջ* 619): *Հոս «ըստ նորին անուանակոչութեան» կը յարաբերէ Քառասնորդաց «աղուհացք» անուանակոչութիւնը. այսպէս իմացիր Հանդ. Ամս.* 1904. *էջ* 313*ա*, *ծան.* 5:

[44] *Գիրք Թղթոց*, 298:

Ասացից եւ զպատճառս սրբասացութեանն, որ ի վերայ Որդւոյ ասի Երրորդութեանն սրբասացութիւնն: Իգնատիոս Անտիոքայ եպիսկոպոս՝ երրորդ յառաքելոյն Պետրոսէ եւ աշակերտեալ նոցա՝ որ յեւթանասնիցն ասի լինել սուրբն. սա տեսանէ երկնաւոր զօրս հրեշտակաց, [որք օրհնէին զամենասուրբ Երրորդութիւն երեքկին սրբասացութեամբ մի աստուածութեանն զփառսն ընծայէին, զնոյն դարձեալ եւ վերայ Որդւոյ անճառելի ձայնիւ երեքկին սրբասացութեամբ տան զփառսն: Որ ի միտս նորա տպաւորեալ եղեւ սրբասացութիւն օրհնութեանցն, որ ի Քրիստոս զխորհրդածութիւն ունի]. եւ զայս յԱնտիոքայ եկեղեցւոյն աւանդէր յերեկս եւ ի վաղորդեան աւուրս սուրբն Իգնատիոս: Ուստի եւ յամենայն եկեղեցիս ուղղափառաց տուեալ պահի. [եւ զամենայն կարգս եկեղեցւոյ յԻգնատիոսէ, ասէ, հաստատեալ]:

Եւ ասէ կարգեալ զայս յԻգնատիէ Անտիոքացւոյ, որ ասի լինել յեւթանասուն առաքելոցն: Տեսանէ, ասէ, սուրբն Իգնատիոս զզօրս երկնայինս, որ երիս սրբասացութեամբ զսուրբ Երրորդութիւնն փառաբանէին: Զնոյն դարձեալ եւ ի վերայ Որդւոյ զերիս սրբասացութիւնն ընծայեցուցանէին»:

Փ. Սոկրատի այս տեղիքները յառաջ կը բերուին նաեւ «Սահակայ Հայոց կաթողիկոսի» հակաճառութեան մէջ[45], երբ խօսք կ'ըլլայ Սրբասացութեան մասին. «Եւ զայս աւանդեցին մեզ սուրբ Առաքեալքն եւ յետ նոցա սուրբն Իգնատիոս աշակերտ աւետարանչին Յովհաննու, եպիսկոպոս Անտիոքու՝ լուեալ ի զօրաց երկնաւորաց, որք երգէին զփրկութիւնն զոր արար Որդին Միածին աշխարհի, թէ պարտ է յամենայն աւուր խոստովանել եւ ասել Սուրբ Աստուած, հզօր եւ անմահ, որ խաչեցար վասն մեր, ողորմեա մեզ: Եւ զայս պատմէ Սոկրատէս Յունաց իսկ պատմագիրն, թէ Իգնատիոս իսկ հաստատեաց զեկեղեցին Անտիոքու զլսեալն ի զօրաց երկնից. եւ անտի յընդհանրական եկեղեցի որ յաշխարհի սփռեալ հաստատեցաւ: Վասն որոյ Յոհան Ոսկեբերան հակառակ Արիանոսացն, որք ոչ խոստովանէին զխաչելեալն Աստուած ճշմարիտ համագոյ Հօր, հրամայեաց հանապազօր առաւօտու երգել եւ ասել. Սուրբ Աստուած հզօր եւ անմահ որ խաչեցար վասն մեր, ողորմեա մեզ: Իսկ Արիանոսքն ոչ ժուժեալ ճշմարիտ խոստովանութեանն՝ մարտ պատերազմի սաստկապէս արարին ընդ ուղղափառսն, որպէս պատմէ նոյն Սոկրատէս, որ էր Կոստանդնուպաւլսեցի, ականատես Ոսկեբերանին Յովհաննու եւ ականջալուր աւանդութեանց նորա: Իսկ եթէ Յոյնք ոչ ընդունին զՊատմութիւնն Սոկրատեայ եւ զաւանդութիւն երանելւոյն Յովհաննու, յայտնապէս վարդապետացն իւրեանց լինին անարգիչք, որպէս եւ Հրեայք մարգարէիցն: Բայց թէ զայս ոչ ընդունին, ցուցցեն յաստուածեղէն գրոց, թէ ո՞ ի սրբոց հարցն ասաց «Սուրբ Աստուած առանց խաչեցարի» եւ յո՞րում գիրս գրեալ է: Ապա թէ ոչ կարեն ցուցանել, ուրեմն ճշմարիտ է Պատմութիւնն Սոկրատեայ: Վասն որոյ եւ մեք ընդ սուրբս եւ ընդ Իգնատիոսի եւ ընդ Ոսկեբերանին Յովհաննու խոստովանեալ եմք եւ ասեմք ի սկզբանէ մինչեւ ցայսօր...»:

Այսպէս նաեւ «Ստեփաննոս Սիւնեաց եպիսկոպոս» իր առ «Անտիոքայ եպիսկոպոսն» պատասխանական Թղթին մէջ[46]. «Եւ ասէք դարձեալ ցմեզ, եթէ (զխաչեցարն) յումմէ՞ ուսայք... Առէք ընթերցիք զձեր ժամանակագիրն, զոր Սուկրատն կոչէք, եթէ յառաջնումն ձայնիւ ոչ նուագէին զՍուրբ Աստուածն խաչեցարին յեկեղեցւոյ յեկեղեցի երթալով, զոր երանելւոյն Ոսկեբերանի ընթերցեալ զգիրս Որոգինէի՝ կարգէր յիւրում ժամանակին»: Զարմանալի է, որ Ստեփանոս չի յիշեցներ Անտիոքի յոյն պատրիարքին նոյն Սոկրատէն Իգնատիոս Անտիոքացւոյ վկայութիւնը:

Այս յիշուած երեք գրութիւններն ալ ուշ ժամանակէ են. «Սահակ կաթողիկոսի» եւ «Ստեփանոս Սիւնեցւոյ» անուամբ եղածները իրր Ժ. դարէ կեղծանուն հակաճառութիւններ են Յունաց դէմ. աւելի արժէքաւոր է Գագիկ Վասպուրականի թագաւորին առ Ռոմանոս կայսր (920—944) (աւելի ճիշդ առ Նիկողայոս Ա. պատրիարք, Բ. անգամ 911—925) գրած հարցափրական Թուղթը, որ շարադրուած է իրր 920ին: Այս տեղ կ'ըսուէր, թէ «մատուցին առաջի իմ գիրս Սոկրատայ պատմագրի Եկեղեցական Շարածի»: Այս գիրքը Փոքր Սոկրատն էր: Երեք գրուածքներէն ալ կը տեսնուի, թէ Ժ. դարուն ընդհանուր ըմբռնումն էր, թէ այս «Եկեղեցական շարածը» Սոկրատ պատմագրի հարազատ գրութիւնն է, ուստի չէին գիտեր, թէ ան Համառօտութիւն միայն է Սոկրատի Եկեղեցական Պատմութեան, եւ թէ գոյութիւն ունէր Հայ լեզուով Մեծ Սոկրատը: Այլապէս չէին կրնար այնքան վստահաբար ըսել «եւ զայս պատմէ Սոկրատէս Յունաց իսկ պատմագիրն... բայց թէ զայս ոչ ընդունին, ցուցցեն... ուրեմն ճշմարիտ է Պատմութիւնն Սոկրատայ»:

---

[45] Անդ, էջ 466:

[46] Անդ, էջ 330:

«Սահակ կաթողիկոսի» Հակաճառութեան ազդեցութեան տակ կ'երեւայ Պօղոս Տարօնեցի (†1123)[47], երբ կը գրէ առ Թէոփիստէ. «Եւ արդ ընթերցիք զձեր գիրն որ Սուկրատ կոչի, վասն զի ի նմա գրեալ կայ, թէ սկսեալ յԱռաքելոցն մինչեւ ի վեց (!) հարիւր ամ միայն ասացին զԽաչեցարն յերիս սրբասացութեան: Դարձեալ ընթերցիք զգիրն Իգնատիոսի, որ աշակերտ էր առաքելոյն Յոհաննիսի, զի այսպէս գրեալ է, եթէ սուրբն Իգնատիոս լուաւ ի զօրաց երկնաւորացն, որք ասէին ձայնիւ եղանակաւ զսուրբ Խաչեցարն. ձայնակցեալ նոցա երանելի Աստուածաբանն, թէ Եւ ես իսկ ի գովողացն եմ: Դարձեալ գտանէք ի Սուկրատի անդ, զոր կայ ի գիրքն Նեքտարեայ հայրապետին Հռոմայ...»: Այս վերջին տեղիքը գոյութիւն չունի Սոկրատի մէջ, բայց կայ Սահակի Հակաճառութեան մէջ[48]: Պօղոս Տարօնեցի ձեռքի տակ չէ ունեցած Սոկրատը, ոչ Մեծն եւ ոչ Փոքրը. կոչումները, օրինակի համար Աթանասի Հաւատամքը (Փ. Սոկր. 236—239) ծանօթ է Փ. Սոկրատէն հանուած Ս. Աթանասի վարքէն (էջ 139էն) եւն:

Ունինք Ժ. դարէն ուրիշ երկու վկայութիւն ալ Անանիա Մոկացի կաթողիկոսի (946—968) Թղթերու[49] մէջ.

Սոկրատ, էջ 673:	Անանիա կաթողիկոս, էջ 279, 283:
Եւ հրամայէ (թագաւորն) եպիսկոպոսացն զխորհրդածութեանն ժամուն հայրապետութեան կատարել ի վերայ Պրոկղի, եւ նստուցանէ յաթոռ վերակացութեան: [Այսօրիկ այսպէս եղելոյ, կատարեն զտօն Զատկին մեծաւ ուրախութեամբ եւ բազում դրուատեօք ի փառս Աստուծոյ:]	Զի՞նչ իմանաս զխորհրդածութեանն ժամն, զոր թագաւորն հրամայէր ի վերայ Պրոկղի, յորժամ յեպիսկոպոսութենէ ի հայրապետութիւն կոչէն՝ ըստ շարադրութեանն Սոկրատայ:
Որ ի վերայ այսօրիկ եղելոցս եւ թուղթք ի Կեղեստինոսէ հայրապետէն Հռոմայ եւ ի Կիւրղէ Աղեքսանդրի հայրապետէն եւ ի Յովհաննէ Անտիոքայ եպիսկոպոսէ հաստատել Պրոկղի հայրապետութիւնն:	Զի յաղագս պատարագի հարկաւորաբար զամենին ժողովեալ, որպէս ի Կ. Պոլիս եւ վասն Նեքտարոսի եւ Յովհաննու Ոսկեբերանի եւ Պրոկղի եւ բազում եպիսկոպոսաց հրամայեցաւ զհայրապետական ժամս · խորհրդածութեանն կատարել ի վերայ Պրոկղի եւ նստուցանել յաթոռ հանդերձ մայրաքաղաքացն թխոռվք Հռոմայ եւ Աղաքսանդրի եւ Անտիոքայ, որպէս պատմի ի Սոկրատայ մատենագրէ:
Մեծ Սոկրատ. «Նստուցանել զՊրոկղ յաթոռն հրամայեաց (Թագաւորն). քանզի յայնժամ եւ Հռոմայ եպիսկոպոսին Կեղեստինոսի թուղթք հասեալ լինէին ընտրակիցք...»:	

Գալուստ Տէր-Մկրտչեան նկատած էր արդէն, թէ «Անանիայի այս յիշատակութիւնը Սոկրատի մասին մեզի հասած հնագոյն տեղեկութիւնն է», ի հարկէ ոչ աւելի հին քան Գագիկի վկայութիւնը: Եւ որովհետեւ հոս խօսքը Փ. Սոկրատի մասին է, իրաւամբ հետեւցուցած էր Տէր-Մկրտչեան, թէ վկայութենէս կ'ապացուցուի, թէ «Ժ. դարում Սոկրատի Եկեղ. Պատմութեան Փոքր խմբագրութիւնը արդէն կար եւ ծանօթ ու տարածուած գրուածք էր»[50]:

Փ. Սոկրատը նաեւ յաջորդ դարերու մէջ առձեռն պատմագիրք ծառայած է հայ գրականութեան մէջ. նոյնը կը տեսնենք ոչ միայն պատմագիրներու ձեռքին, այլ եւ աստուածաբաններու, իրաւագէտներու եւ սրբախօսներու սեղանին վրայ: Ոչ ոք անդրադարձած է, թէ այն՝ Սոկրատի անուան տակ կեղծիք մըն է, անհարազատ գրութիւն մըն է: Յիշենք.

Ստեփանոս Ասողիկ (էջ 138) երբ կը գրէ. Յուլիանոս «մեռաւ ի Պարսս եւ թաղեցաւ ի Տարսոն, որպէս Սոկրատ ասէ», կ'ակնարկէ հայ Սոկրատին էջ 290, ուր թէ Մեծ եւ թէ Փոքր Սոկրատ նոյնն ունին. Նորայր Բիւզանդացի կը համարի այս տեղիքն առնուած «ի Մեծ Սոկրատայ որպէս թուի[51]»:

Սամուէլ Անեցի (էջ 65) կ'արձանագրէ յամն 343. «Մեծն Կոստանդիանոս հանգեաւ յամսեանն ահեկանի ԻԲ. որ է Մայիս»: Առնուած է Սոկրատէն (էջ 114): Թէ Մեծն եւ թէ Փոքրն նոյնպէս ունին, առանց «ահեկանի» յաւելուածին:

Վարդան Արեւելցի պատմիչ (էջ 44) խօսելով Յովլիանոս կայսեր մասին կ'ըսէ. «Յուլիանոս ամ մի. զոր գովէ Սոկրատ (Փ. Սոկրատ էջ 285—291). բայց ոմանք ասեն զնա աղանդոյն Արիոսի եւ վրիժառու ուղղափառաց. վասն որոյ եւ խեղդեցաւ, ասեն»: Այդ «ոմանք» կը յարաբերեն Կայսերաց գիրքը, ուր կը կարդանք. «Յուբիանոս ամիսս Ը. սոյն իսկ այս Յուբիանոս էր հետեւեալ Արիոսի մոլորութեանն. եւ եղեւ վրէժխնդիր նորին աղանդոյն. եւ յետ սակաւ աւուրց խեղդեցաւ[52]»։

---

[47] Թուղթ առ Թէոփիստէ, Կ. Պոլիս 1752, էջ 252:
[48] Գիրք Թղթոց, էջ 466:
[49] Արարատ, 1897, էջ 279 եւ 283:
[50] Անդ, էջ 279, ծան.:
[51] Սոկրատ, էջ 290:

Ներկայ ձեւի մէջ կարդացած է Կիրակոս Գանձակեցի[53] Փոքր Սոկրատը. որ յիշելով պատմագիրը, կու տայ նաեւ անոր բովանդակութիւնը. «Մեծիմաստն Սոկրատէս կարովի բանիւք, սկսեալ ի սրբոյն Սեղբեստրոսէ Հռոմայ հայրապետէ եւ ի Կոստանդիանոսէ եւ ածէ մինչեւ յաւուրս Թէոդոսու Փոքու՝ զարարս եւ զգործս իւրաքանչիւր թագաւորաց եւ եպիսկոպոսաց՝ զառաքինեաց եւ զվատթարաց եւ զժողովոց բազմաց եղելոց՝ պիտանեաց եւ զխոտան[ե]աց ընդարձակ եւ յաճախ պատմութեամբ աւարտէ»։

Կը յիշեմ ի վերջոյ Միքայէլ Ասորւոյ Ժամանակագրութեան Հայ խմբագրութենէն տեղիքս[54]. «Յովհաննէս Ասիացին ասէ, թէ Հայրն Կոստանդիանոսի («Կոստանդ») դարձաւ յաստուածպաշտութիւն. եւ Սեղբեստրոս զհայրն բժշկեաց ի բորոտութենէ։ Եւ Պետրոս եւ Պաւղոս երեւեալ Կոստայ՝ խրատեցին զնա կոչել զՍեղբեստրոս մկրտել զնա։ Այսմ վկայէ Սոկրատ Հռոմայեցի»։ Ասորին (հմտ. Chabot, I, 239) կը գրէ. «Յովհաննէս Ասիացի ի սկզբան գրոց իւրոց ասէ, եթէ Կոստանդին եթող նորոգ զպաշտօն կռոց, յորմէ հետէ հայրն իւր դարձեալ էր ի պաշտօն Աստուծոյ, որպէս զայս ցուցանէ Պատմութիւնն Սեղբեստրոսի Հռովմայեցւոյ»։ Իսկ միջանկեալ «Եւ Պետրոս — զնա» տեղիքը յառաջ կը բերէ Ասորին էջ 241ը։ Ուստի «Սոկրատ» անունը՝ փոխանակ «Պատմութիւնն Սեղբեստրոսի Հռովմայեցւոյ» Հայ թարգմանչէն մուծուած է, որովհետեւ այդ վարքը Փոքր Սոկրատի սկիզբը զետեղուած է «Սոկրատի» անուամբ։

Սեբէոսի Պատմութեան մէջ[55] ուշ ժամանակ մուտ գտած է Փ. Սոկրատէն հետեւեալ տեղիքը. «Յուլիանոս ամս Բ. ... Սա որդի է՛ քեռ Մեծին Կոստանդիանոսի. թողեալ զքրիստոնէութիւնն եւ եղեւ կռապաշտ։ Ի նոյն աւուրս երանելին Աթանաս հալածեցաւ յԱրիանոսացն, զոր Սոկրատն պատմէ. ի սուրբն Կոստանդիանոսէ սկսանի եւ մինչ ի Փոքր Թէոդոսն զանսրբոց եւ զսրբոց գործքն եւ զհայրապետացն զուղղափառութիւնս։ Յուլիանոս եւ Գաղիանոս, որդիք Դաղմատիոսի ումեմն, մնացին որբ՝ ի մէկ հօրէ եւ ոչ ի մօրէ. զոր սնոյց Կոստանդ բարեպաշտն. յետոյ եղեն կռապաշտ։ Կոստի, քոյր թագաւորին Կոստանդէ, կին Լիկիանէ թագաւորին, որ ի բռնադբօսելն մեռաւ»։ Բանաքաղուած է Փ. Սոկրատէն, որ այսպէս ունի. «Մեծն Կոստանդիանոս, որ զԲիւզանդիոնն շինեալ յիւր անունն կոչեաց Կոստանդնուպոլիս. երկուք էին եղբարք միահարք, այլ ոչ ի մօրէ իւրմէ. որում անուն էր միոյն Դաղմատիոս. որ յետ շինելոյն զԿոստանդնուպոլիս՝ ի զօրականացն ի պատճառէ իմեքէ մեռանի եւ մնայ նորա երկու որդիս, Գաղոս եւ Յուլիանոս որբք. զոր առեալ թագաւորն սնուցանէր զմանկունսն» (էջ 218)։ «Կոստի քոյր Կոստանդիանոսի, կին Լիկիանեայ (այլ ՁՁ. Լիկիանէ) թագաւորին, որ բռնադբօսեալ մեռաւ» (էջ 80—81)։ Երկրորդ պարբերութիւնն «ի նոյն աւուրս երանելին Աթանաս հալածեցաւ յԱրիանոսացն», կ՚ակնարկէ հաւանօրէն Փ. Սոկրատի էջ 101—102, յետ ժողովոյն Տիւրոսի զահընկեցութիւնն Աթանասի եւ աքսորն ի Գաղղիա, եւ կամ էջ 129—130 Գրիգոր եպիսկոպոսի զահակալութենէն ետքը Աթանասի փախուստն Աղեքսանդրիայէն եւ մեկնումն Հռոմ[56]։ Իսկ յաջորդ տողերը կ՚ենթադրեն այժմեան Փոքր Սոկրատը՝ ուր նախ Սեղբեստրոսի վարքը զետեղուած է եւ ապա Սոկրատի Պատմութիւնը։ Զի՞ յիշեցնեն այս տեղիքը Կիրակոս Գանձակեցւոյ «սկսեալ··· ի Կոստանդիանոսէ եւ ածէ մինչեւ յաւուրս Թէոդոսու Փոքու զարարս եւ զգործս իւրաքանչիւր թագաւորաց եւ զժողովոց բազմաց եղելոց՝ պիտանեաց եւ զխոտան[ե]աց». ուր «սրբոց եւ անսրբոց» ճշգրիտ համանիշ են «պիտանեաց եւ խոտանաց»։ Եւ առ հասարակ ի՞նչ պատշաճութեամբ մուծուած են տողերս այս Արքայացանկին մէջ։

Սեբէոսի Պատմութեան մէջ զետեղուած այս փոխառութեան առաջին անգամ ուշադիր եղաւ Նորայր Բիւզանդացի, որ նկատելով թէ Սեբէոսի Պատմութիւնն գրուած ըլլալու է 671էն յառաջ, կը հետեւցնէր թէ Փ. Սոկրատի «Թարգմանութիւնն» «ոչ է յիշատակեալն յԱսողկայ յամին 671—676, զոր բազումք յարդեաց համարին յամին 688—691 կամ 690—693, առ կիւրապաղատու-

---

[52] Անանուն Ժամանակագրութիւն, Վենետիկ 1904, էջ 53։

[53] Համառօտ Պատմութիւն, Վենետիկ 1865, էջ 2։

[54] Ժամանակագրութիւն, Երուսաղէմ 1871, էջ 126։

[55] Սեբէոս, Պատմութիւն, Պետերբ. 1879, էջ 16։

[56] Հանդ. Ամս. 1893, էջ 276։

թեամբ իշխանին Հայոց Ներսեհի Կամսարականի[57]»։ Մ. Վ. Տէր-Մովսէսեան նկատի չէ առած Սեբէոսի այս տեղիքը իր Յառաջաբանին մէջ։ Որչափ ծանօթ է ինձ, նաեւ յետագային խօսք չէ եղած այս մասին։ Ստ. Մալխասեան, որ Սեբէոսի ռուսերէն թարգմանութեան մէջ, տեղւոյս ծանօթագրութիւն մը նուիրած է[58], որ եւ է կասկած չէ յայտնած հատուածիս հարազատութեան մասին։ Այնու որ Փ. Սոկրատ իբր 700ին հրապարակ եկած է եւ Սեբէոսի գործը 661ին գրուած, պէտք է որ եկամուտ տարր ըլլար տեղիքս։ Ինձ կը թուի թէ այս ներմուծումը տեղի ունեցած է 1672ին, թերեւս լուսանցագրութենէ մը բնագրի մէջ անցուած, երբ օրինակուած է Էջմ. Թ. 2639։

Փ. Սոկրատէն ընդարձակ հատուածներ ներս անցուած են ճառընտիրներու մէջ։ Կը յիշեմ։

ա. *«Ի Սոկրատայ Պատմութենէն վասն թագաւորութեան Թէոդոսի Մեծի։ — Իսկ թագաւորն Գրատիանոս տեսեալ ակարացեալ զՀռոմայեցւոց պետութիւնն...»։ Ձեռ. Էջմ.* 940 (*յամէ* 1456). 945 (*յամէ* 1442) *եւայլն։ Քաղուածաբար հանուած Փ. Սոկրատէն, էջ* 402—416։

բ. *Յիշատակ է Թէոդոսի թագաւորի փոքու։ — Այս երանելի եւ հեզ թագաւորս որդի էր Արկադէոս թագաւորի...։ Կ'աւարտի. «ուսուցանեն կատարելապէս յոլով պատմիչք եւ մանաւանդ Սոկրատէս»։ Ձեռ. Պարիսի* Bibl. nat. 117, 188*ա*—190*բ* (1307*էն*)։ *Հմմտ. Փոքր Սոկրատ, էջ* 616—627։

գ. *Վարք եւ քաղաքավարութիւն մեծին Աթանասի Աղեքսանդրու հայրապետին։ — Ի ժամանակս բարեպաշտ թագաւորին Մեծին Կոստանդիանոսի էր սուրբն Աթանասիոս սնեալ եւ ուսեալ յԱղեքսանդրացւոց քաղաքին...»։ Ձեռագիրք Պարիս*, Bibl. nat. 116, 16*ա*—21*բ* (1307). 178, 11*ա* (*ԺԱ. դարէ*)։ 120, 160*բ* (*ԺԴ. դարէ*)։ *Վենետիկ, Մխիթ. Թ.* 206, 51*ա* (1224)։ 232, 36*բ* (1857, *Ցուց. Բ.* 501)։ *Հրտ. Ճառք Աթանասի, Վենետիկ,* 1899, *էջ* 1—23։

դ. *Վասն վարուց եր. Յովհաննու Ոսկեբերանի ի Սոկրատայ Պատմութենէ։ — Յետ ոչ սակաւ ինչ աւուրց եւ Նեկտարիոս Կ. Պոլսի եպիսկոպոսն վախճանի...։ Ձեռագիր՝ Վենետիկ, Մխիթ. Թ.* 202, 611*բ*—617*բ* (1637. *Ցուց. Բ.* 111)։ *Հրտ. Փ. Սոկրատ, էջ* 490—557։

Համառօտ Սեղբեստրոսի Վարքէն հանուած է հատուածս. «Սեղբեստրոս ասէ. Յիրաւի պարտիս հաւանիլ զի գիտասցես ի սոցունց երկուց բնութեանց միացելոց...։ Կ'աւարտի. «Արդ զայս ասացից ի սակաւ ցոյցս, բայց անճառ է ամենայնի»։ Ձեռագիր՝ Հռոմ, Վատիկանեան Մատ. Cod. Borg. arm. 31, 111*ա*—*բ* (1631). *առնուած Փ. Սոկրատէ, էջ* 780—782։

Հայոց Կանոնագրքի մէջ ունինք երկու կանոն. «Կանոնք Սոկրատայ. Բան Բ։ — *Հանդէս ՅԺԸիցն յաւուրս Մեծին Կոստանդիանոսի ժողովին հաստատեցին մի սահմանս հաւատոյ...։* Նորին նման. *Եւ որ առաքելական սահման քայքայեն, որպէս պատուիրեցին...»։ Կ'աւարտի. «Ի մէնջ եւ յեկեղեցւոյ նզովեալ եղիցի»։ Ձեռ. Վիեննա, Մխիթ. Թ.* 810, *թղ.* 186*բ*²—187*բ*¹։ *Կը շօշափեն կանոններս Զատկական տօնն եւ Քառասնորդաց պահքը։ Սոկրատի Պատմութեան մէջ այս մասին խօսք եղած է Ե.* 22 *գլխին մէջ. բայց չկան հոն այսպիսի կանոնական վճիռներ։*

Փ. ՍՈԿՐԱՏԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

10. *Ներսեհ Կամսարական ուզած էր ունենալ Մեծ Սոկրատի Համառօտութիւն մը։ Նա ունէր անշուշտ վստահութիւն Համառօտողին վրայ, թէ իր խնդիրը պիտի կատարէր ան հաւատարմաբար։ Արդեամբք ալ տուած էր նոյնը պարզ լեզուով եւ դիւրամատոյց ոճով ամփոփ համառօտութիւն մը։ Յետոյ միայն երբ հասարակաց ստացուածք դարձաւ Համառօտութիւնս, կրեց ան զանազան փոփոխութիւններ, յատկապէս յաւելուածներ։ Ո՞վ էր այս յաւելուածներն ներմուծողն եւ ե՞րբ. այս մասին աւանդութիւնը յիշատակութիւն չէ ըրած։ Մեր ջանքն պիտի ըլլայ հոս վեր հանել նախ ընդարձակ յաւելուածներն, մասնաւորապէս ցոյց տալ անոնց աղբիւրները։ Այս մասին, արդէն* 1893*ին*[59], *մատնանշումներ ըրած էր Նորայր Բիւզանդացի։ Մեզի կը մնայ վերաքննել զանոնք եւ պակասներն լրացնել։*

ա. Պատմութիւն Գիւտի Ս. Խաչին ի ձեռն Ս. Հեղինէի։ *Սոկրատ Ա.* 17 *համառօտիւ կը պատմէ Հեղինէ Թագուհւոյն երթն*

---

[57] *Անդ, էջ* 276։

[58] История епископа Себеоса, Ереван 1939, 1 47, *ծան* 34։

[59] *Հանդ. Ամս.*, 1893, *էջ* 274։

Երուսաղէմ, Ս. Գեթսեմանի վերայայտնութիւնն եւ Ս. Խաչի գիւտը: Այս մասը Համառօտողը տուած էր պատշաճ ամփոփումով: Խմբագիրը, որ ունեցած է իր ձեռքի տակ «Պատմութիւնն Գիւտի Ս. Խաչին եւ Բեւեռացն», թէպէտ «աւելորդ համարեցայ, կ՚ըսէ, գրել» (47), *վասն զի ծանօթ է արդէն «որ յաղագս նորա է պատմութիւն, որք կամիցին ուսանել», բայց եւ այնպէս կարեւոր տեսած է «սուղ ինչ ճառել զնորայսն»* (45): *Այս անվաւերական Պատմութիւնն Գիւտի Խաչին ծանօթ եղած է նաեւ Ղ. Փարպեցւոյ Ա. դրուագի խմբագրին (Ը. դարու սկիզբը), որ կը գրէ թէ Կոստանդիանոս Ս. Խաչի տեսիլքէն ետքը «ճեպով զիւր մայրն, զերանելին Հեղինէ յԵրուսաղէմ առաքէր: Եւ թէ որպէս անդ ի ձեռն ջերմ խնդրոյ սրբոյ մարդոյն (Յուդա-Կիւրղի)*[60] *յայտնեցաւ կենաց Փայտն՝ գիտէ ամենայն անձն ի Նորին Գրոց տեղեկացեալ զԳիւտ փրկութեան մերոյ*[61]»:

բ. Վկայաբանութիւն Թէոդորիտոսի քահանայի Անտիոքացւոյ: *Սոկրատ, Գ.* 19 *կը յիշէ Թէոդորոս մանկան խոստովանութիւնը Յուլիանոսի հրամանաւ ի ձեռն Սաղուստիոս եպարքոսի, զոր Համառօտողն կարճ ի կարճոյ յիշատակած էր* (264): *Բայց Սոկրատ անյիշատակ թողուցած էր ուրիշ վկայի մը, Թէոդորետոս քահանայի նահատակութիւնը, տեղի ունեցած նոյն Յուլիանոս կայսեր ժամանակ: Այս վկայաբանութիւնը ծանօթ էր խմբագրին ընտիր հայերէն թարգմանութեամբ մը, զոր չէր կարող անտեսել. «Իսկ վասն Թէոդոր(իտ)ոսի քահանայի Անտիոքայ, որ վկայեաց առաջի բազում վկայից ի քեռուոյն Յուլիանոսի ընդ բազում չարչարանօք արկեալ, բարի խոստովանութեամբ կատարեալ. թողում ասել իւրում Պատմութեան. նա եւս բազումս եցոյց չարչարանս սրբոցն որ ոչ էր գրեալ»* (*էջ* 265): *Այս ակնարկուած «Պատմութիւնն» է* Վկայաբանութիւնն Ս. Թէոդորետեայ քահանային Անտիոքացւոյ *պահուած դասական ընտիր թարգմանութեամբ եւ հրատարակուած Վարք եւ Վկայաբանութիւնք Սրբոց, Վենետիկ* 1874, *էջ* 532—544:

գ. Վկայաբանութիւն Կիւրղի եւ մօր նորա Աննայի: *Սոկրատ Գ.* 20 *կը պատմէ Կիւրեղ Երուսաղեմացւոյ օրով Երուսաղէմի տաճարին վերաշինութեան առթիւ Ս. Խաչի երեւումը, զոր նաեւ Համառօտողն ունի* (267—268): *Այս հատուածին կը կցէ խմբագիրը ընդարձակ յաւելուած մը այսպէս.*

«Բայց նոցա (Հրէից) ոչինչ օգուտ գործեաց որ երեւեցան ի նոսա սքանչելիք»: Կը սկսի յաւելուածը. Որպէս եւ ոչ մարգարէիցն եւ Քրիստոսի առաւելագոյն սքանչելեացն (!) որ երեւեցան. զի «կուրացան սիրտք իւրեանց[62]» յիմանալոյ. եւ ասեն առնել զօրէնս, եւ ոչ առնեն[63]. «զի ոչ այսպէս արար ամենայն ազգաց Տէր եւ զդատաստանս իւր յայտնեաց [որպէս եւ] նոցայն[64]»: Եւ եկեալ Յուլիանոս յԵրուսաղէմ, որ վասն տաճարին շինութիւն էր կամք նորա: Պատմեցաւ նմա որ ինչ անցք անցին: Եւ մտախորհ եղեալ լռէր. բայց զքրիստոնեայսն խոշտանգէր. եւ ըմբռնեալ զեպիսկոպոսն, ընդ որոյ ձեռն եղեւ Գիւտ խաչին, սպան զնա դառն տանջանօք եւ զմայր նորա. որ վկայեցին բարի դաւանութեամբ ի փառս Աստուծոյ. որպէս եւ նոցին իսկ ասի Վկայաբանութիւն, որ աւելորդ է ասել: Բայց ասի երկուս ոմանս Կիւրեղս ասել. մի[ւս]ոյն վկայեալ ի Յուլիանոսէ, որով Գիւտ խաչին եղեւ, նախկին Յուդա եւ մկրտեալ Կիւրեղ, որ եւ զկարգս եկեղեցւոյ ասեն ունել յեկեղեցիս ուղղափառաց. (որ) եւ զմարտիրոսականն առ զպսակն. եւ յետ սորա ասի միւս Կիւրեղ, որ զԱրիոսի կարծիսն ասէին ունել: Եւ այս Կիւրեղ եհաս մինչեւ ի ժողովն սուրբ, որ յաղագս Հոգեմարտին, որպէս նոցին ցուցանին երկոքին» (*էջ* 269):

Ամբողջը խմբագրի գրչին է, անոճ եւ անկապ: Վկայաբանութիւնը հասած է մեզի բազմաթիւ ձեռագիրներու մէջ. կը յիշեմ Վիեննայի Մխիթ. Թ. 1, 184*ա*—188*բ* (*Ցուցակ, էջ* 6):

դ. Վկայաբանութիւն Ս. Մարկոսի Արեթուսայ եպիսկոպոսին եւ Կիւրղի սարկաւագին եւ որք ընդ նոսա վկայեցին: — *Վկայաբանութիւնս պահուած է միայն հայ Մենոլոգիոնի մէջ եւ այն՝ Վենետիկի Թ.* 200, 346*բ*—348*ա* (1224, *Ցուց., Բ,* 22). *Երուսաղէմի Թ.* 1. *Գ.* 71*ա եւ Նիկոսիայի Թ.* 4, 479*ա*—480*բ Ձեռագիրներու եւ համառօտուած՝ Վիեննայի Թ.* 224, 208*բ*—209*բ* (*Ցուց.* 477) *ձեռագրին մէջ: Հրտ. Վարք եւ Վկայա-*

---

[60] *Հմմտ. Ող. ԲՁ Ս. Խաչի. «Այսօր ընծայէ Գողգոթա զծածկեալն ի յերկրի վերաբերեալ անուշահոտ խնկովք ի ձեռն երանելւոյն Յուդայի» (Տարեւոր ժամակարգութիւն, Գ, Վիեննա* 1879, *էջ* 910):

[61] *Ղ. Փարպեցի, Տփղիս* 1904, *էջ* 4:

[62] *Բ. Կոր. Գ.* 14. *«Կուրացան միտք նոցա»:*

[63] *Մատթ. ԻԳ.* 4. *«Զի ասեն եւ ոչ առնեն»:*

[64] *Սաղմ. ՃԽԷ.* 20:

բանութիւնք Սրբոց, Վենետիկ 1874, Բ, էջ 9—16. Հմմտ. Աւգերեան, Լիակատար Վարք եւ Վկայաբանութիւնք տօնելի Սրբոց, Բ, էջ 189—210:

Վկայաբանութեանս գլխաւոր աղբիւրն է Գրիգոր Նազիանզացւոյ Ընդդէմ Յուլիանոսի Ա. արձանականը[65]*: Խօսած են այս մասին նաեւ Թէոդորետոս, Պատմ. Եկեղ., Գ, 6—7. Սոզոմենոս, Ե, 10. Սոկրատ, Գ,* 19[66]:

Վկայաբանութիւնս հայերէն թարգմանութեան մէջ կրած է յաւելուածներ, հայ խմբագրողէն. ձեռքի տակ ունեցած է Յուլիանոսի օրով նահատակուած Թէոդորետոս քահանայի վկայութիւնը. անկէ քաղած է տողերս.

Վկայաբանութիւն Ս. Թէոդորետոսի. 534—535.	Վկայաբանութիւն Ս. Մարկոսի, էջ 11:
Աւէ *անօրէն* դատաւորն. Դո՞ւ ես Թէոդորիտոսն, որ *երբեմն* առ Կոստանդիանոսիւ կայսերբ կործանէիր զպատկերս աստուածոցն *եւ զմեհեանս դիցն աւերէիր* եւ շինէիր եկեղեցիս *եւ զգերեզմանս մեռելոց, զորս* եւ մատրանոցս *իմ անուանէիր*…:	Աւէ *ցնա* դատաւորն. Դո՞ւ էիր որ առ Կոստանդիանիւ կայսերբ կործանէիր զպատկերս աստուածոցն *եւ քակէիր զբագինս նոցա եւ այրէիր*, եւ եկեղեցիս եւ մատրանոցս շինէիր…:
Բայց ընդ *քո* զարմացեալ եմ՝ զի՞*արդ այժմ* կռոց վրէժխնդիր ամբարձար:	*Եւ արդ* ընդ *ձեր անմտութիւնդ յոյժ* զարմացեալ եմ. զի կռոց վրէժխնդիր ամբարձայք:

Յաջորդ հատուածն «Յայնժամ թագաւորն Յուլիանոս ժողովէր զամենայն զօրս (Փ. Ս. զարս) իւր» — մինչեւ «մեռաւ ԼԱ ամաց (Փ. Ս. երեսնամեայ), Է (տպ. հինգ) ամ կայսր լեալ երկու ամ թագաւորեալ» (Փ. Ս. եւ մի ամ թագաւորեալ մեռաւ) փոխ առնուած է Մարկոս Արեթուսացւոյ վկայաբանութենէն բառ առ բառ (էջ 16 = Փ. Ս. 272), ընդ ամէնը 20 = 17 տող:

Ե. Պատմութիւն Եւթն Մանկանցն Եփեսոսի (*էջ* 476—478)*: Աղբիւրն ցոյց կու տայ խմբագիրը. «որպէս եւ ամենեցուն է քաջայայտնի ի նոյին Պատմութեանց»* (477)*. որ հրատարակուած է Վարք եւ Վկայաբանութիւնք Սրբոց, Ա, էջ* 491—502:

զ. *Խմբագիրը կարդացած է* Եւագրի *գրութիւնները: Օրինակելով Համառօտն «Դիդիմոս անուն» կը կցէ անմիջապէս անոր* «որ եւ յԵւագրէ յիշատակի» (*էջ* 354)*. կ'ակնարկէ Եւագրի «Գիտնաւոր եւ արդիւնաւոր» ճառն, ուր կոչում մը յառա̄ջ կը բերուի «… առէ մեծ եւ գիտնական վարդապետն Դիդիմոս*[67]*»: Շարունակութեան մէջ կ'աւելցնէ խմբագիրը տողերս.* «Հաւատարմագոյն եցոյց Աստուած ի ձեռն նորա վարդապետութեան զուղղափառ հաւատս եկեղեցւոյ, որ ամենեցուն քարոզէր՝ հեռաւորաց եւ մերձաւորաց, գրով եւ անգիր, եւ զամենեսեան վայելչացուցանէր ի լուսաւոր վարդապետութիւն, որ ի շնորհաց Աստուծոյ ունէր այրն Աստուծոյ. Դիդիմոս *մանուկ գոլով*…» (355)*: Եւ դարձեալ.* «Իսկ նա ընդդիմամարտեալ ընդ նոսա շնորհալից բանիւ՝ հաստատէր զուղիղ հաւատս. եւ ոչ կարէին զդէմ ունել իմաստուն շնորհալից բանիցն: Այսպէս յամենայնի յաղթող երեւեալ՝ փառաւորեալ լինէր տուողն շնորհաց ի հաւատացելոց ուղղափառաց» (*էջ* 358)*: Ինձ կը թուի թէ խմբագիրը հոս զԵւագր աչքի առաջ ունեցած է. վասն զի Եւագրի Վարքէն բանաքաղուած կ'երեւան ինչ ինչ բառեր. հոն կ'ըսուի Եւագրի համար. «Եւ մինչդեռ յաստիս երիտասարդութեանն՝ հանդիսանայր ընդդէմ ամենայն աղանդոցն Արիանոսացն. աստուածազգեստ զուարճացեալ պողոտորէր ի մեծի քաղաքի պաղատանն; բանիւք յաղթահարեալ զհերձուածողսն.* եւ ոչ կարէին զդէմ անել իմաստութեանն *եւ հոգւոյն՝ որով խօսէր. եւ մեծապայծառ պատուեալ ի քաղաքացեացն»* (*էջ* 2):

է. Ս. Բարսեղի եւ Ս. Գրիգոր Աստուածաբանի *մասին խօսած է Սոկրատ Դ.* 26 *գլխի մէջ. խմբագիրը վերածած է զայն երկու գլխի (ԶԴ եւ ԶԵ) ընդարձակ յաւելուածներով: Յառաջ կը բերեմ ԶԴ. գլխէն հետեւեալ տեղիքները: Սոկրատ կը գրէ. «Այլ զԴիւդիմոս որոց յԱղեքսանդրիա Արիանոսացն Աստուծոյն ի ճակատ եցոյց նախախնամութիւն: Իսկ յայլ քաղաքսն զԲասիղ Կեսարացի եւ զԳրիգորն Անձիանձւոյ. յաղագս որոց սուղ ինչ ասել ի դէպ համարիմ: Բանիլ բաւական է որ յամենեցունցն կրել արանցն յիշատակ եւ որ ի գրեցելոց նոցա որ առ Աստուած գրոց ուսումն առընթեր դնել զերկա–*

---

[65] *Հին թարգմանութիւնը՝ Վիեննա, Մխիթ. Մատ. Թ.* 217*: Հատուածիս նոր թարգմանութիւնը Աւգերեանէ Լիակատար Վարք…, Բ, էջ* 204—208:

[66] *Յատկապէս Թէոդորոս խոստովանողի պատմութիւնը, որուն հետեւողութեամբ նոյնը առնուած է Ս. Մարկոսի վկայաբանութեան մէջ Թէոդոտոս անուամբ (էջ* 15—16)*: Փ. Սոկրատ շատ կարճառօտուած է, էջ* 264:

[67] *Մատենագրութիւնք Եւագրի, Վենետիկ* 1907, *էջ* 21:

քանչիւր ուրուք բարէփառութիւն: Վասն զի ըստ այնմ ժամանակի բազումք յեկեղեցիսն նոցա ըմբռնեցան, եւ որպէս զկայծակն հաւատոյ պահեցան. պահանջեն կամքս յաւէտ սոցա առնել յիշատակ»: Համառօտութիւնն է հետեւեալն, ուր խմբագրին յաւելուածները կ'ընդգծեմ. «Իսկ յայլ քաղաքս եւ ի գաւառս գրեթէ եւ յամենայն տիեզերս *Բարսեղ Կեսարացի եւ Գրիգորն Անձիանձու*, որ եւ Աստուածաբան կոչեցաւ յաղագս առաւելութեան շնորհին աստուածաբանութեան[68]. որք են սոքա միաշունչք եւ միախորհուրդք[69] յաղագս հաւատոց եւ վարուց եւ կարգաց եւ կրօնից. *յաղագս որոց սուղ ինչ առնել ի դէպ համարիմ*, վասն մեծանուն եւ երեւելի արանցն սրբոց եւ հոգիացելոց. *եւ մի ոք լիցի ինձ մեղադիր վասն զուգնաքեայ յիշատակաց սոցա. զի բազմաց գովութեամբք ի գովութիւն վերաբերին երանելիքս. եւ ի նոցունց իսկ ի գրոց երկաքանչիւրոցն բացայայտի* հանճար եւ *բարեփառութիւն* ի փառս Աստուծոյ: Զի էին բանիւք եւ իմաստութեամբ կատարեալք եւ հոգւով լցեալք, ըստ հաւատոյն քաջապէս արիացեալք եւ վարուքն եւս առաւել գովելի: *Եւ ըստ այնմ ժամանակի բազումք յեկեղեցիս նոցա* որպէս յամրոցի *ի կայծականց* հրոյ ի հալածչացն ուղղափառ *հաւատոյն ապրեցան: Պահանջեն կամքս յաւէտ զնոցա առնել զյիշատակս, զԲարսղի* ասեմ եւ *զԳրիգորի*, թէպէտ եւ անզօր է բանս ըստ *համեմատութեան զերկաքանչիւրոցն զվարս* դուզնաքեայ *յուշ առնելով զօրինակս առաքինութեանցն*: Երկոքին բացափայլեալք որպէս զարեգակունս՝ լուսաւորելով զեկեղեցիս ուղղափառաց ի փառս Աստուծոյ. *երկոքին* համանմանք բարեգործեալք *ըստ ճշմարիտ քաղաքավարութեանց*, որք եւ *զաստուածային գրոց* զմիտս ստացեալ ունէին լիով յանձինս. *եւ ոչ զարտաքին զիմաստիցն զանց զօգտակարացն արարին*, որովք զընդդիմամարտսն գիտութեամբ յետս հարին, որպէս քաջ զինուորք ի մարտի: *Քանզի մանկունք գոլով հասեալք յԱթէնս՝ ուսանէին զարուեստս իմաստասիրացն, որ անդանօր էր. յետ այսորիկ յԱնտիոք Ասորեաց եւ անդ զճարտասանականացն յինքեանս ամբարէին զգիտութիւնս. եւ ընդ ամենայն անցեալք ընդ իմաստս որ նոցա էին պանծալիք իրաւացեալք* եւ զաւելորդսն կղկղանս համարելով[70] արհամարհանօք ի բաց թողին եւ յամենայնի հռչակաւոր երեւելի ցուցեալք, *աղաչեալք ի բազմաց վարդապետութիւն* ձեռնամուխ լինել, ըստ ամենայն գիտութեան որ նոցա աւանդեցաւ: *Իսկ նոցա արհամարհեալ զաշխարհիս զբաղմունս, զմիանձնականացն ընտրեցին զվարս*, յանապատս եւ ի լերինս խառազնազգեստ՝ աղօթիւք եւ պահօք տքնութեամբ եւ արտասուօք ճգնաւորեալք ի բարեպաշտութեան ջանս. եւ ոչ մի ինչ ի հակառակաց ախտիցն քարշեալք եւ խոտորեալք, այլ յամենայնի գեր ի վերոյ լիալ հակառակացն եւ զյաղթութեան շնորհս ընկալեալ ի Տեառնէ՝ ամենեցուն աւանդեցին խրատս անապատականաց եւ քաղաքականաց: *Եւ հպեալք այնուհետեւ* եւ ի հոգեւոր շնորհս ըստ խորին *իմաստից* յետ բազմազան առաքինութեանցն որ ի Քրիստոս Յիսուս: · *Եւ զՈրոգինի զգրեանն ժողովեցին*...: (*Արիանոսաց եւ Եւնոմեանց* բանաստեղծք *եւ բանաւորք*) յամենայնի ընկուն եղեալ յերանելեացն ի *Բարսղէ եւ ի Գրիգորէ*՝ ոչ կարէին ընդ նոսա յայտնապէս ի մարտ մտանել. վասն որոյ եւ Վաղէս ականծէր ի նոցա վարուցն եւ յիմաստիցն: Իսկ *ապա* այնուհետեւ *Բասիլիոս ի կարգ սարկաւագութեան* բռնադատեալ եղեւ *ի Մելիտոսէ Անտիոքայ հայրապետէն*. եւ ապա ի կարգ քահանայութեան նախաձեռնեալ եւ յերեցունց հաւաստութենէ աստիճանացն կատարեալ քան զկատարեալսն երեւեցան ի սարկաւագութեանն եւ ի կրօնաւորութեանն եւ ի քահանայութեանն յետ բազում իրաց: *Ապա յետ այսորիկ կոչեն զնա յեպիսկոպոսութիւն իւրոյ աշխարհին կապադոկիոյ Կեսարիոյ*, բազում աղաչանօք եւ հարկաւորութեամբ. եւ նա ըստ ազդեցութեան Հոգւոյն ընդունէր. ոչ որպէս ի պատիւ այլ որպէս ի մահ հրաւիրեալ. իմանալեօքն զբարձրագոյնսն իմացեալ. այլ ատուածային Նախախնամութիւնն կոչեաց զնա եւ փառաւոր արար: Որ եւս առաւելոյր ի գործ Տեառն ի հաւատոյն բան ընդդէմ հերետիկոսացն եւ ի լուսաւորութիւն եկեղեցւոյ զվարդապետութիւնն յարդարէր ըստ աշխարհի եւ որ ըստ անապատի վարք. *եւ շինեալ* կրօնաւորանոցս (*Ս. Ճգնարանս*) *յիւր վիճակին* (*Ս. անդ*) եւ զմնացեալսն ժողովէր ընդ միով վերակացութեամբ ի միաբանական կեանս՝ ի մի բերան փառաւոր առնել զամենասուրբ զԵրրորդութիւնն:

---

[68] *Նորայր Բիւզանդացի*, *Հանդէս Ամսօրեայ*, 1893, *էջ* 294, *կը համարի թէ Խմբագիրը ասդերս բանաքաղած է Ղ. Փարպեցւոյ Թղթէն* (*էջ* 192), *ուր կ'ըսուի. «եւ զԳրիգորէ Նազազացւոյ*, որ եւ յաղագս առաւելեալ *ի նմա* շնորհի *ուղղափառ գիտութեան* Աստուածաբան յորջորջեցաւ»: *Բայց հմմտ. «Ոսկեբերան* կոչէին *զերանելին Յոհան* յաղագս առաւելութեան շնորհացն... *եւ ո՞վ ոք կարասցէ զառաւելութիւն շնորհացն*... եւ յաղագս առաւելութեան շնորհաց նորա... կոչեն *զնա յեպիսկոպոսութեան պատիւ*» (*Վարք Յովհ. Ոսկեբերանի, Վ. Վ. Սրբոց, Բ.*, 133): *Ասկէ բանաքաղուած կ'երեւան նաեւ «կարգաց եւ կրօնից»* (132). *«պահօք, աղօթիւք, տքնութեամբ եւ արտասուօք»* (133), *որոնք երեւան կու գան այս հատուածին մէջ*:

[69] *Փիլիպ., Բ., 2. «Զնոյն սէր յանձին ունիջիք համաշունչք, միախորհուրդք»*:

[70] *Փիլիպ., Գ., 8. Ցամենայնէ զրկեցայ եւ համարիմ կղկղանս*:

Սահմանեաց նոցա կարգս եւ կանոնս զգուշանալ արժանի ըստ երկնային կոչմանն, կրօնաւորիլ արժանապէս ըստ աւետարանին Քրիստոսի, տարրանալ ի հանդէս բարեպաշտութեանն եւ ըստ առաքելոցն քարոզութեան: Եւ այսոքիկ վկայութեամբ ի Հարցողսն զՊատասխանիսն ունին. զմի մի զվնասակարացն զդեղս, որպէս նոյն ինքն ցուցանեն շարագրեալքն ի նմանէ որ եւ ընդ ամենայն տիեզերս նախանձեցեալ եղեւ, որ զնոյն վարս ստացեալ ունին: Նաեւ այլ եւս գիրս շարագրեաց վարդապետականս եւ մեկնութիւնս Սրբագրաց եւ Սաղմոսաց. որ բազում շահս եւ հզօրագոյն միտս բացափայլեն զհաւատոյ եւ զողջախոհ վարուց» (*Փ. Սոկրատ*, *էջ* 358—364):

Այս ընդարձակ հատուածը ունի իր մէջ տարրներ, որոնք ուղղակի Մ. Սոկրատէն հանուած են եւ են Համառօտողին գրչէն. կան հոն նաեւ կարկատանքներ, աւելորդաբանութիւններ, որոնք մուծուած են խմբագրէն: Այս յաւելուածները ընդգծուած են: Խմբագիրը կը սիրէ փետրազարդել այլուստ, Ս. Գրքէ, Ս. Հայրերէ եւ Վկայաբանութիւններէ ծայրաքաղ հանուած բառերով եւ ասութիւններով. ան ունի նաեւ իր նախասիրած բառերը. դ. օ. բացափայլիմ (*երկիցս*), նախանձեռնեմ (*երիցս*): *Ձեռքի տակ ունեցած է Ս. Փոկասի Պատմութիւնը* (*Վարք եւ Վկայաբանութիւնք Սրբոց, Բ.*, *էջ* 484—490). *ասկէ հանուած են* «տարրանալ *ի հանդէս բարեպաշտութեանն = Եւ յամենայն վարս բարեգործութեան* տարրանայր (*Բ.* 485). «*Ճգնեալք* ի բարեպաշտութեան ջանս = *Անվեհեր* ի բարեպաշտութեան ջանս» (489, *երկիցս*): «*Ի կարգ* Սարկաւագութեան բռնադատեալ եղեւ = *Ի սրբոցն* բռնադատեալ եղեւ *ի կոչումն* Սարկաւագութեան» (490): *Զաստուածային գրոց զմիտս* ստացեալ ունէին = *Որպէս զանմարմին ի մարմնի վարս* ստացեալ ունէր» (488): *Եւ* ոչ *մի ինչ* ի հակառակաց *ախտից քաշեալք*, այլ *յամենայնի վեր ի վերոյ լեալ* հակառակացն = *Ոչ յումեքէ* ի հակառակացն *գրգռեալ*, այլ... (490): *Կարգացած է Բարսղի* Հարցողաց Գիրքը *եւ ծանօթ է* Ճառերուն եւ Վեցօրէից Մեկնութեան:

թ. *Յաջորդ գլուխն* «Յաղագս Գրիգորի Անձիանձու Աստուածաբան կոչեցելոյ վարք» (*էջ* 367—370) *ամբողջապէս խմբագրին է, գրած է զայն յեցած Աստուածաբանի գրուածքներու վրայ, որոնց լաւ ծանօթ եղած է հայերէն թարգմանութիւններէ. այս գրուածքները կ'ակնարկէ, երբ կը գրէ.* «*որպէս ամենեցուն է քաջայայտ որ ի նմանէ շարագրեցան*» (*էջ* 370): *Գերեզմանական ճառն ի Մելիտոս, զոր խօսած էր Գրիգոր Նիւսացի, նաեւ հոս Գրիգոր Աստուածաբանի կ'ընծայուի: Իրեն ծանօթ է եղած Գրիգորի Վարքը: Կ'աւարտի* «*Այսոքիկ դուզնաքեայք յաղագս սրբոցն ասացան՝ Բարսղի եւ Գրիգորի Աստուածաբանի*»: *Գրիգոր Աստուածաբանի գրութիւններէն փոխառութիւններ են հետեւեալները.* «*Միտք տղայոցն որ առ ի զենումն ժողովեցան՝* մայրենի գթով աղէխարշեալք *լան եւ սգան զծնունդս որովայնից իւրեանց*» (*էջ* 724): *Գր. Նազ. ի Մակաբ.* «*Մայր... առաքինի, մանկասէր... եւ* մայրենի գթովն աղէխարշեալ» (*Վիեննա, Թ.* 217, *Թղ.* 270*ա*): *Գրիգոր Աստուածաբանէն են նաեւ* «Պատուասիրաբար *ընդունէր*» (*էջ* 694) *եւ* «*Բայց ես զթագաւորին ստեղծական* պաճուճեալ բանիւ *զգովութիւն*...» (618): «*Առ որս* բանիւ են պաճուճեալք *բանս*» (*Վիեննա, Թ.* 320, *Թղ.* 4*ա*):

ժ. Վարք Գրիգոր Նիւսացւոյ (*էջ* 370—372). *նաեւ հոս աղբիւր ունեցած է խմբագիրը բացի Փ. Սոկրատէ՝ Գրիգոր Նիւսացւոյ հեղինակութիւնները հայերէն թարգմանութեամբ, զորոնք կը յիշէ.* 1. *Ինն Երանութիւնք*, 2. *Մեկնութիւնն Հայր մերի*, 3. *Մեկնութիւնն Ժողովողին*, 4. *Մեկնութիւնն Երգոց Երգոյն*, 5. *Պատմութիւնն Գրիգոր Սքանչելագործի*, 6. *Վասն կազմութեան մարդոյ*, 7. *Ճառք*:

ժա. Վարք Գրիգոր Սքանչելագործի (*էջ* 372—374): *Խմբագիրը բացի Փ. Սոկրատէն օգտուած է նաեւ Սքանչելագործի Վարքէն, որուն կ'ուղարկէ անդրադոյն տեղեկութեանց համար իր ընթերցողները.* «*Եւ բազում զօրութիւնս եւ սքանչելիս եցոյց Տէր ի ձեռն Գրիգորի, որպէս ի Պատմութիւնսն* *է ուսանել որք կամիցին»* (էջ 374) : *Իսկ այդ «Պատմութիւնն» հրատարակուած է Վարք եւ Վկայաբանութիւնք Սրբոց, Ա., էջ* 317—331 :

ժբ· Վարք Յովհ· Ոսկեբերանի, *էջ* 490—557 : *Յովհ. Ոսկեբերանի վարքը ունինք Վ. Վ. Ս., Բ,* 131—136 : *Թէ Փ. Սոկրատ ծանօթ է Վարքին՝ բաւական ըլլայ յիշել տեղիքս. Փ. Ս.* 548. *«Եղեւ արհաւիրք ի քաղաքին եւ նոյն իսկ Թագուհւոյն». նոյնը Վարք, էջ* 134 : *Ուրիշ տեղիքներ տեսանք վերագոյն :*

ժգ· Գիրք Կայսերաց : — *Ասկէ օրինակուած է բառ առ բառ ընդարձակ հատուած մը՝ Փոքր Սոկրատ, էջ* 286—287· *«Յետ այսորիկ վախճանի երանելին Պրոկղ եւ ունի զաթոռն հայրապետութեան Փղաբիանոս..»: Կ'աւարտի «Եւ եղեւ խաղաղութիւն յաւուրս Թէոդոսի թագաւորին բարեպաշտի»: Կայսերաց գիրքը մէկ մասը կը կազմէ այն Անանուն Ժամանակագրութեան, զոր հրատարակեց Հ. Բ. Սարգիսեան, Վենետիկ* 1904, *ուր համապատասխան հատուածը կը գտնուի էջ* 60—62 : *Աւելի ծանրակշիռ է ուրիշ հատուած մը, որ ուղղակի Փ. Սոկրատի մէջ ագուցուած է եւ բացի Կայսերաց Գրքէ ուրիշ աղբիւր մ'ալ մատնանիշ կ'ընէ, ինծ այլուստ անծանօթ, յամենայն դէպս ասորական ծագումէ : Յանդուգն ոտնձգութիւն մը Սոկրատի Եկեղեցական Պատմութեան մէջ : Այս հատուածը յառաջ կը բերեմ հոս գրեթէ իր ամբողջութեան մէջ, յաւելուածները չզատէր :*

Սոկրատ, 658—663:	Գիրք Կայսերաց, 58—60:
Բանզի ոչ յետ բազում ժամանակի... լինի ժողով յԵփեսոս եպիսկոպոսաց ըստ հրամանի թագաւորի. [Վասն խնդրոյն այնորիկ որ վասն Նեստորի սփռեցաւ ընդ աշխարհն ամենայն :	*(Դիոգոր) եւ շնորհիւ որդի ասէ զ՝ ի Մարիամայն ծնեալն... իսկ Նեստոր Անտիոքացի ... ասէ. Ոչ ուրեք իշխեցին ասել Հարքն թէ Աստուածն Բան ծնաւ ի Կուսէն... (Տիմ. Կուզէն առնուած) :*
Եւ Նեստոր համոզէ զՅովհաննէս Անտիոքայ եւ այլս եւս ընդ իւր առնել. զի առաւել կասկածէր ի Կիւրղէ Աղեքսանդրի յեպիսկոպոսէն. եւ կարծիս տայ զնմանէ սղոսկեալ յԱպողինարի դիմումն եւ ինքն խորամանկեալ Աստուածածին ասէ]... :	*Եւ ժողովեալք նզովեցին զՆեստոր, բայց ի Յովհաննէ Անտիոքացւոյ եւ որոց ընդ նմա եպիսկոպոսք Լ. զորս հրապուրեալ Նեստորի ասէր լինել յուղիղ հաւատս. եւ զԿիւրեղ Աղեքսանդրի հայրապետն սղոսկեալ յԱպողինարի հայհոյութիւնն վասն զմի բնութիւն Բանին Աստուծոյ խոստովանել :*

Եւ զի ցասմամբ էր Կիւրեղ ընդ Նեստորի. [յաղագս նախանձու Քրիստոսի մարդանալոյն. եւ վրէժխնդրութեանն սրբոյ Աստուածածնին Մարիամայ, զոր մարդածին ասէր եւ զծնեալն առ ի նմանէ ի սոսկ մարդ փոխարկեալ. եւ ըստ շնորհի որդեգրութեան արժանաւոր լեալ Որդի Աստուծոյ անուանի եւ կոչի. եւ ոչ ասի էմմանուէլ ըստ մարգարէութեանն Եսայեայ զառ ի Կուսէն ծնեալն. եւ յոլով թուղթս գրէր ի սկզբան մոլորութեանն նորա ի բաց կալ եւ յանհանճար աղանդիցն : Իսկ Նեստոր ոչ ընդունի զԿիւրղի թուղթս ըստ անբարհաւանութեան իւրոյ եւ ի լեզուաշատութիւն վստահացեալ. եւ բազումս խրոխտաբար խօսս արարեալ առաջի ամենայն եպիսկոպոսացն, ո՛ր ճշմարիտ եւ ո՛ր սուտ, յափշտակելով զգովիչսն աստուածաբանելոյ :] *Եւ զայս եւս ասէ Նեստոր. զԾնեալն* [ի Մարիամայ եւ կաթնասուն եղեալ] *երկամսեայ կամ երքամսեայ ո՛չ Աստուած անուանեցի* [այլ տաճար Աստուծոյ Բանին, որ էակիցն է Հօր եւ փառակից սուրբ Հոգւոյն :] *Վասն այսորիկ մաքուր եմ, ես ի ձէնջ... Իսկ Յովհաննէս ցասնու ընդ Կիւրղի ի վերայ այնոցիկ եղելոցն եւ ընդ Նեստորի զինքն կամեցեալ առնել անգիտացեալ զիրսն :* [Յայնժամ լինի խռովութիւն ոչ սակաւ ի մէջ ժողովոյն, որ էին Լ եպիսկոպոսք. որք ըստ Նեստորի եւ Յովհաննու բաժանեցան ըստ Արեւելից կողմանցն. իսկ որք ըստ Կիւրղի՝ էին աւելի քան զՃՀ. եւ անմիաբանք լեալք ծանուցին թագաւորին, որպէս ունի յաղագս այնորիկ անսուտ յիշատակարան նոցա[71] : Եւ թագաւորին ժողովեալ զժառանգաւորս եկեղեցւոյն, եւ հարցանէ վասն վարդապետութեան նորա : Ծանեաւ զմոլորութիւն նորա չարութեան. եւ առաքէ ի ժողովն ոչ արժանի համարել զՆեստոր աթոռոյն եւ ընդունելութեան : Այլ եւ ուխտ եկեղեցւոյն գրեն ի ժողովն զնորա հայհոյիչ խոստովանութիւնն եւ նզովեն զՆեստոր : Եւ հասեալք այնուքիկ թուղթք ի թագաւորէն եւ ի ժառանգաւորաց եկեղեցւոյն եւ դարձեալ քննութիւն առնեն Նեստորի արտադրութեանն եւ ժառանգաւորաց եկեղեցւոյ եւ թագաւորին : Եւ ամենեքեան արժանի դատեցան նզովելոյ եւ որոշելոյ յեկեղեցւոյ Աստուծոյ]… *արտասահմանեցին ի հեռաբնակ յՈվասիսն ի յաքսորս*[72] [ի խուժաստան] :

---

[71] *«Եւ եղեւ պատառումն Արեւելեայն ի Կիւրղէ՝ որոց ընդ նմա եպիսկոպոսք. մինչեւ ճշմարտութիւն իւրացն ծանուցաւ թագաւորին. որպէս ունի յաղագս այսորիկ անսուտ յիշատակարանացն պատմութիւն. ըստ հրամանի թագաւորին հալածական առնել զՆեստոր ի կողմանս Մծբնացւոց. որոց յարեցաւ ի Խուժաստան յարեւելս» (Գիրք Կայսերաց,* 60) :

ժդ. Հանգանակ Կ. Պոլսոյ ժողովոյն : — *Խմբագիրը ինծ անծանօթ աղբիւրէ մը առնելով զետեղած է էջ 416—418 Նիկիոյ ժողովոյն մէկ վճիռը, զոր «խոստովանեցին» Կ. Պոլսոյ ժողովոյն Հարք: Հաւանօրէն հանուած է Ս. Հօր մը գրուածքէն, որ թարգմանուած ըլլալու է Զ. դարու վերջերը: Այս տեղ կ'արտագրեմ զայն ամբողջութեամբ, հրաւիրելու համար անոր վրայ հայրագէտներու ուշադրութիւնը.*

ՈՐՔ ԶՆԻԿԻԱՑՆ ԽՈՍՏՈՎԱՆԵՑԻՆ ՀԱՒԱՏ ՃԾ ՍՈՒՐԲ ՀԱՐՑՆ

Մի աստուածութիւն եւ բնութիւն եւ զօրութիւն եւ էութիւն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ յերիս առանձնաւորութիւնսն արտադրեցին ամենայնիւ հաւասարք եւ համապատիւք ի փառս բնութեան աստուածութեանն, որոշեալք ըստ առանձնաւորութեանն եւ միաւորեալք ըստ աստուածութեանն հրաշափառագոյն միաւորութեամբ եւ բաժանմամբ: Իսկ առաւելն քան զայս եւ ոչ հրեշտակաց է ասել, այլ ըստ երից սրբասացութեան ի մի բերելով զփառս ամենազօր տէրութեանն եւ աստուածութեանն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ[73]. զի արգելեալ փակեալ է յայս՝ խոստովանութիւն հրեշտակաց եւ մարդկան: Իսկ որք ոչ այսպէս ունեցին, եղիցին նզովեալք յերկնաւորացն եւ յերկրաւորացս. եւ որք յամենասուրբ Երրորդութեանն ոչ են փառաբանիչք եւ երկրպագուք:

Իսկ որ յաղագս տնտեսութեանն են շարժմունք բանիւ հաւատոյ, զծնեալն ի Հօրէ Բանն Աստուած յառաջ քան զյաւիտեանս եւ յետ այսորիկ ի Կուսէ մարմնացեալ իմն ածեմք եւ ոչ բաժանեմք սքանչելի եւ հրաշափառ խառնուած մարդոյ եւ Աստուծոյ միաւորելոց. եւ լինել Աստուած ամենայն յամենայնի. որ կրեաց զկիրս մարդկայինս եւ կայ մնայ Աստուած առանց փոփոխելոյ եւ ընդ Երրորդութեան օրհնի միութեամբ եւ ոչ բաժանի:

Արդ որք այսպէս խոստովանին եւ հաւատայցեն, ընկալցին զօրութիւնս յերկնաւորացն եւ յերկրաւորացս. իսկ որք ոչ այսպէս ունին, հեռի եղիցի ի նոցանէ:

Զայսօսիկ միտս վերաբերեալ ի հաւատոյն ցոյց, զՆիկիայ հաւատն վերաձայնութեամբ արտադրեցին ասելով յեկեղեցւոջ յետ Աւետարանին. զոչ հաւանեալսն մերժեցին ի հաղորդութենէ (***Փ. Ս.*** 416—418):

ժԵ. Դաւանութիւն Ս. Աթանասի: — *Նաեւ այս գրուածքը խմբագրէն մուծուած է Փոքր Սոկրատի մէջ (էջ 236—239): Նոյնը այս տեղ կարդացած են 1250ին Հայոց հիւսիսային կողմանց այն վարդապետները, որոնք պատասխանած էին Կոստանդին Ա. կաթողիկոսի ներկայացուցած խնդրոյն ի մասին Ս. Հոգւոյ ի Հօրէ եւ յՈրդւոյ բղխման վարդապետութեան: Անոնք կոչում մը յառաջ բերելով գրուածքէս կը գրեն. «Իսկ յաղթող սպառազէնն Աթանաս ընդդէմ Արիանոսացն այսպէս քարոզէր եւ ուսուցանէր. Անսկիզբն Հայր ոչ յումեքէ. Որդի՝ ի Հօրէ եւ Հոգին սուրբ ի նոցանց էութենէ.* զոր երկրորդէ Սոկրատ պատմագիր» (*Կիրակոս Գանձակեցի, էջ* 187):

Գրուածքս ունինք ինքնակաց՝ Վիեննայի Թ. 324, Թղ. 159բ (1305էն) աւելի անաղարտ ձեւի մէջ: Անշուշտ նաեւ խմբագիրը գտած էր զայն ժողովածոյ Ձեռագրի մը մէջ:

Ս. Աթանասի անունը կեղծիք մըն է գրուածքիս ճակատը. ամբողջութեամբ կարկատանք մըն է հայ գրիչէ, ծայրաքաղ հանուած Գրիգոր Աստուածաբանի Ճառերէն, թերեւս նաեւ ուրիշներէ: Հարկ է առանձին աշխատութեամբ քրքրել Ս. Հարց գործերու հայ թարգմանութիւնները վեր հանելու համար մէկն մի տեղիքները: Բաւական կը համարիմ հոս մատնանիշ ընել տեղիքներս. «Զանխառնելիսն խառնեաց յորովայնի» կը գտնուի Գրիգոր Աստուածաբանի ի Յայտնութիւնն Տեառն ճառին մէջ. «վասն այսորիկ զանխառնելիսն խառնէ *ոչ ընդ՝ լինելութեան միայն Աստուած… այլ եւ ընդ կուսութեան ծնունդն»* (Վիեննա, *Մխիթ. Թ.* 217, *Թղ.* 219*ա*): *Նոյնին կը հանդիպինք նաեւ Յովասափի Պատմութեան մէջ. «Ինքն առեալ յո-*

---

[72] *Մեծն «յՈասիսն (Ὄασις) բնակէր»:*

[73] *Ինչ ինչ հանուած է Գր. Աստուածաբանի Ճառերէն. կը յիշեմ տեղիքներս. «Պաշտել Աստուած զՀայր, Աստուած զՈրդի, Աստուած զՀոգի սուրբ. երիս առանձնաւորութիւնս, աստուածութիւն մի փառօք եւ պատուով եւ բնութեամբ եւ թագաւորութեամբ. մի որոշեսցուք»* (*Առ Որս, Զ., Թղ.* 62*ա*). *«Արդ երկիր պագանեմք Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ. զառանձնաւորութիւնն որոշեմք, բայց զաստուածութիւնն միաւորեմք»* (*Առ Որս, Բ., Վիեննա, Թ.* 320, 12*բ*): *«Արդ այսպէս սրբութիւն սրբութեանցն, զոր սերովբէքն ծածկեն եւ փառաւորեն երեքին սրբասացութեամբքն ի մի հաւաքելով տէրութիւն եւ աստուածութիւն»* (*Վիեննա, Թ.* 217, *Թղ.* 214*ա*):

րովայնի կուսին *մարմին անձնաւոր... անշփոթելի միաւորութեամբ* զանխառնելիսն խառնեաց *Աստուած եւ մարդ կատարելութեամբ*[74]»: *Դարձեալ տ·* 34—36 *գրեթէ նոյնութեամբ ունինք Գր· Աստուածաբանի ի Ծնունդն Քրիստոսի ճառին մէջ «երեքին սրբասացութեամբքն ի մի հաւաքելով տէրութիւն եւ աստուածութիւն»* (*Վիեննա, Թ·* 217, *Թղ·* 214*ա*), *զոր տեսանք նաեւ վերագոյն* (*Ծան·* 73): *Տող* 27—28· *«Որ ընդ ամենայն կիրս մարդկային էանց անարատապէս» կը յիշեցնէ Պատարագի կանոնն, ուր կ'ըսուի «Ճանապարհորդեցաւ* ընդ ամենայն կիրս մարդկային *կենցաղոյս առանց մեղաց»* (*Գաթրճեան-Տաշեան, Սրբազան Պատարագամատոյցք Հայոց, էջ* 281): *Յետադաս ածականն «մարդկային» այսպէս առանց «-ս»ի ցոյց կու տայ յայտնապէս, թէ «կենցաղոյս» դուրս է թողուած· իսկ «առանց մեղաց» վերածուած է «անարատապէս»ի: Իսկ տ·* 29—30 *կ'ենթադրէ Եբր· Ժ* 20· *«Զոր* նորոգեաց *մեզ* ճանապարհ *նորոգ եւ կենդանի ի ձեռն վարագուրին, այսինքն է մարմնոյ իւրոյ» եւ Մատթ· Գ·* 15· *«Զի այսպէս վայել է մեզ* լնուլ զամենայն արդարութիւն»: *Եւ տող* 32—33 *հմմտ· Եբր· ԺԳ·* 8:

ՍՐԲՈՅՆ ԱԹԱՆԱՍԻ ԴԱՒԱՆՈՒԹԻՒՆ

Անսկիզբն Հայր ամենակալ եւ մշտնջենաւոր, արարիչ երկնի եւ երկրի եւ որ ի նոսա արարածք:

Եւ Որդի ի Հաւրէ ծնեալ եւ ոչ արարեալ, արարչակից Հաւր եւ մշտնջենակից, անժամանակ եւ անմարմնապէս ի նոյն բնութենէ եւ ոչ այլուստեք ի ներքս մտեալ, այլ ի Հաւրէ ելանէ եւ յՈրդւոյ երեւի, մի աստուածութիւն յերեսին երեւեալ եւ առանձնաւորութիւն անշարժ մնացեալ· Երրորդութիւն կատարեալ եւ մի աստուածութիւն փառաւորեալ:

Եւ յաղագս մարմնանալոյն Աստուծոյ այսպէս խոստովանիմք, եթէ որ ի Հաւրէ ծնաւ անճառելի եւ անմարմնապէս, նոյն ինքն մարմնացաւ ի սուրբ Կուսէն եւ զանխառնելիսն խառնեաց յորովայնի անճառաբար եւ առանց իմանալոյ, Աստուած զնա գործէ միաւորութեամբք եւ մի Որդի խոստովանի միով պատուով երկրպագեալ եւ փառաւորեալ, որ ընդ ամենայն կիրս մարդկային էանց անարատապէս, կամաւ եւ ոչ ի հարկէ· զի մեզ ճանապարհ նորոգեաց ի լնուլ զամենայն արդարութիւնս:

Եւ ոչ բաժանեմք զՈրդի ըստ տնտեսութեանն, զի Յիսուս Քրիստոս երէկ եւ այսաւր նոյն եւ յաւիտեանս ընդ Հաւր եւ սուրբ Հոգւոյն աւրհնի յերկնաւորաց եւ յերկրաւորաց երիցս սրբասացութեամբ ի մի հաւաքելով տէրութիւն եւ աստուածութիւն ամենասուրբ Երրորդութեանն:

Եւ արդ մեք այսպէս խոստովանիմք: Եւ որ ոչ այսպէս խոստովանի, նզովեմք, որպէս սուրբ Հարքն նզովեցին զԱրիոս եւ ընդ նմին զամենայն հերձուածողսն:

9· *Խմբագրին յաւելուածները ամէնէն աւելի աչքի կը զարնեն հետեւեալ հատուածներու մէջ, ուր առանց ամենեւին մէտ դնելու ժամանակագրական յաջորդութեան դէպքերու, առանց հետեւող ըլլալու Մեծ եւ Փոքր Սոկրատի բնագիրներուն, կ'աճապարէ յիշել պատմական անցքեր, որոնք յետոյ միւսանգամ պիտի կրկնուին: Իր գրչին յատուկ թոյլ եւ անկապ արտայայտութիւնք ամէն քայլափոխին կը ցցուին:*

ա· *«Զի յորժամ Դիոկղետիանոս եւ Մաքսիմիանոս ի բաց կացեալ ի թագաւորութենէն* ակամայ յաղթահարեալք ի Կոստանդիանոսէ վասն ամբարշտութեան նոցա» (*էջ* 2):

Տարբերակք Փ· Սոկրատի: 1 *Դաւանութիւն Ս· Աթանասայ:* — 2 *մշտնջենաւորով:* — 4 *Զ·* ունի հոս (*արարածք*) *իբեն* ջնջագրով: — 8 *այլուստ:* — 10 *Հոգին սուրբ ի նոցունց էութենէ* (չունի *եւ*): *Հմմտ· էջ* 730 (*Փ· Վարք Սեղբ·*) *«Հօր ամենակալի եւ Որդւոյ նորա միածնի եւ Հոգւոյն սրբոյ որ ի նոցունց յէութենէ· մի աստուածութիւն եւ զօրութիւն եւ բնութիւն եւ փառք, որ արար զամենայն արարածս»· իսկ էջ* 757· *«Եւ Հոգին սուրբ ի նոցունց յէութենէ»:* — 12 *գիտութեամբ:* — 13 *աղբերաբար:* *այլուստ:* — 18 *փառաւորի:* — 19 *մարդանալոյ:* — 20 *այսպէս խոստովանիմք եթէ*] *խնդրի բան:* — 21 *երեւի:* — 22 (*Ինքն*) *անսերմնանոյ ի Կուսէ:* — 23 *խառնէ: յորովայնին:* — 25 *միաւորութեամբ տնօրէնութեամբ:* — 26 *եւ պատուով:* — 29 *զի զմեզ* (*ԶԶ· մեզ*) *ճանապարհ գործեացէ:* — 31 *տնօրէնութեան:* — 33 *յաւիտեան: ընդ Հոգւոյն սրբոյ:* — 35 չունի *երիցս· Զ· գ· սրբասացութեամբ:* — 38 *Արդ որ այսպէս խոստովանիցեն, ընդ նոսա եւ մեք· իսկ որ այլազգ իցէ· ինքն տացէ դատ յաւուրն դատաստանի:*

---

[74] *Նկարագրութիւն հոգեւորական վարուց Յովասափու որդւոյ Թագաւորին Հնդկաց· Վաղարշապատ* 1898, *էջ* 29:

բ. «Նաեւ զամենայն թագաւորս զամբարիշտս սատակէր եւ յաղթող երեւեալ նշանաւ խաչին Քրիստոս ընդ ամենայն երկիր *յէ. ամի թագաւորութեան Կոստանդիանոսի, յորժամ էառ զյաղթութիւն* (եւ) միահամուռն թագաւորեացն *զԼիկիանոս* քեռայր իւր *թագաւորեցուցանէր*» (*էջ* 5):

Ընդգծուած բառերը խմբագրէն են: Երկու հատուածներու մէջ ալ մի եւ նոյն դէպքերու մասին կը պատմուի: Կոստանդիանոս «նշանաւ խաչին» կը տանի Մաքսիմիանոսի վրայ յաղթութիւն. ապա իր քոյրը տալով Լիկիանոսի կնութեան (*էջ* 5), *զանիկա իբրեւ կայսերակից «թագաւորեցուցանէ»* (*էջ* 5): *Յետոյ միայն, երբ Լիկիանոս ալ կը վերցուի մէջտեղէն, «միահամուռ թագաւորեաց» Կոստանդիանոս «յէ. ամի թագաւորութեան» իւրոյ: Համառօտն ունի համաձայն Սոկրատի. «Եւ Կոստանդիանոս միահամուռն թագաւորեալ՝ ինքնակալ կոչեցաւ եւ զքրիստոնէից միշտ զփրկութիւն խնդայր»* (9): *Աւստի «միահամուռն թագաւորեաց» մնացորդն է Համառօտին՝ «ի վերայ Մաքսիմիանոս թագաւորին», ա՛յսպէս աղաւաղուած վիճակի մէջ:*

Յաջորդ հատուածը՝ «Բայց կինն նորա (*Լիկիանոսի*), քոյր Կոստանդիանոսի, հրամայեաց հանգուցանել զքրիստոնեայս ի հալածանացն, *զի էր բարեպաշտօն եւ երկիւղած* յԱստուծոյ. եւ որք ի կապանս էին եւ յաքսորս՝ արձակէր. եւ զինչս առնելոցն (աքսորելո՞ցն) դարձուցանէր եւ զեկեղեցիս կանգնէր մեծաւ պայծառութեամբ եւ զգուշութեամբ պաշտօնէիւք ի Քրիստոս Յիսուս» (5), *գոյութիւն չունի Մ. Սոկրատի մէջ. խմբագրին գրչէն է: Ամբողջը կը հայի Կոստանդիանոսի եւ մասամբ Հեղինէի. հմմտ. «դարձոյց զարտաքսաահմանեալսն յիւրաքանչիւր տեղիս»* (*էջ* 40). *«նորոգէր* զեկեղեցիսն պաշտօնէիւք» (*էջ* 5):

«*Յայսմիկ Դիոկղետիանոս ի Դաղմատիա վախճանէր*: Եւ առնու զինչս եւ զթագաւորութիւն նորա Կոստանդիանոս եւ յամենայնի զհաճոյս Քրիստոսի կատարէր եւ զկռոցն պաշտամունս խափանէր եւ նորոգէր զեկեղեցիսն. պաշտօնէիւք եւ երեւելի սպասուք. եւ յառաջադիմէր ի բարեպաշտութեան սուրբ վարս երեւելեօք եւ աներեւութիւք. եւ խնկայր միշտ յերկիւղն Աստուծոյ մերոյ» (*էջ* 5—6): *Ամբողջը խմբագրէն է: Նոյն միտքը կրկնուած է նաեւ էջ.* 50, *մասամբ Համառօտողին գրչէն. «Յետ այսորիկ եւս առաւել յորդորէ քրիստոնէից խնամակալութիւն եւ* յեկեղեցեաց պայծառութիւնս... *եղծանէր եւ խափանէր զպաշտամունս (հեթանոսաց) եւ* խրատէր պաշտել զԱստուած կենդանի եւ թողուլ զկռոցն բաջաղմունս եւ զդիւթութիւնս: Այլ ի ձեռն խաչին Քրիստոսի հաւատով առնէր զյաղթութիւն ամենայն վնասակարացն, որք ի դիւացն դրժին: *Զի մարդասիրին Աստուծոյ խնամակալութիւնն ոչ թողու զարարածս իւր* միշտ յերեւելիս եւ յաներեւոյթս» (*էջ* 50): *Ընդգծուածները խմբագրէն են. մնացեալները Համառօտողէն: «Երեւելի եւ աներեւոյթ» ասութեան, որ հոս երկիցս գործածուեցաւ, յաճախ կը հանդիպինք Խմբագրողի գրչի տակ նաեւ այլուր:*

Փ. Սոկրատ յիշելով Կոստանդիանոսի «միահամուռն» թագաւորելը՝ կ՚աւելցնէ (խմբագիրը). «Եւ հաստատէր զթագաւորանիստն ի Բիւզանդիոն հրաշալի յօրինուածովք. եւ կոչեաց զնա Կոստանդինու քաղաք յանուն իւր: *Եւ եղեւ խաղաղութիւն ընդ ամենայն երկիր* քրիստոնէից» (*էջ* 9): *Շատ աճապարած է այս լուրը հաղորդելու: Մեծ Սոկրատ այս կէտին կ՚անդրադառնայ էջ* 43. *ուր Համառօտը կը գրէ համաձայն Սոկրատի (կ՚ընդգծեմ Խմբագրին ներմուծած բառերը). «Եւ զհամանուն քաղաքն իւր (որ յառաջն Բիւզանդ[իո]ն կոչէր) մեծացուցանէր բարձր պարսպօք* եւ ամենապատիկ հրաշալի յօրինուածովք, *զշինուածս յարդարէր* ըստ տեսլեան ցուցակութեան նմա յաներեւութից զերեւելիս արարեալ, առաւելեալ յամենայնի քան *զթագաւորեալ քաղաքն Հռովմայեցւոց որ Կոստանդնու քաղաք անուանեաց, հրամանաւ եւ (օրինօք) երկրորդ Հռովմ տիրացոյց* ի վերայ աշխարհին, *որպէս եւ յարձանի գրեցաւ»* (*էջ* 43): *Այլուր Մ. Սոկրատ կը գրէ. «Կոստանդի(ան)ոս, զԲիւզանդիոն իւրոյին յորջորջեաց անուամբ», զոր Փ. Սոկրատ ունի. «Մեծն Կոստանդիանոս, որ զԲիւզանդիոնն շինեալ յիւր անուն կոչեաց Կոստանդնուպոլիս»* (*էջ* 216):

Այս հատուածին մէջ կը տեսնուին Համառօտողին տողերը եւ Խմբագրին յաւելուածները: Վերջինս յատուկ են «հրաշալի յօրինուածք», որ երկիցս կրկնուած է. երրորդ եւ չորրորդ անգամ կը գտնենք նոյնը էջ 46. *Հեղինէ «յարդարէր հրաշալի յօրինուածովք» եւ «Մեծացուցանէր զտուն աղօթիցն հրաշալի յօրինուածովք»* (412):

Անգամ մը գործածած է խմբագիրը նաեւ «ամենապատիկ հրաշալի յօրինուածովք գչինուածս յարդարէր» (43)։ Այս ընդգծուած բառերը ակամայ կը յիշեցնեն մեզի Մ. Խորենացւոյ համապատասխան մէկ տեղիքը, ուր կ'ըսուի. «Կոստանդիանոս ամենապատիկ յարդարեաց եւ անուանեաց Նոր Հռոմ. իսկ աշխարհ կոչեաց զնա Կոստանդիանու քաղաք» (Բ. 88)։ Բառս ամենապատիկ ածականաբար գործածուած յաճախ կը տեսնուի յունաբան թարգմանութեանց (Փիլոնի եւ այլ գրուածոց) մէջ. համեմատէ նաեւ Վրթանէս Քերդողի Թուղթն առ Սորմէն. «ամենապատիկ ծաղու է արժանի» (Գիրք Թղթոց, էջ 95)։ Մովսէս Խորենացին է, որ զայն մակբայաբար գործածած է։ Չեմ կրնար հոս Խմբագրին կախումն Մ. Խորենացիէ ժխտել։ Նաեւ «հաստատէր զթագաւորանիստն ի Բիւզանդիոն» կը յիշեցնէ Խորենացւոյ «ի բարձրաւանդակ դիր զթագաւորանիստն զհայեցուածն ունի» (Բ. 42)։

Ի՞նչ կ'իմանայ Խմբագիրը հոս «ըստ տեսլեանն ցուցակութեան» (այլուր «ըստ ցուցական տեսլեանն Աստուծոյ, 47) արտայայտութեամբ։ Այլուստ ծանօթ չէ, թէ Կոստանդիանոս Կ. Պոլսոյ շինութեան համար տեսիլք ունեցած ըլլայ։ Ղ. Փարպեցի, խօսելով Կոստանդիանոսի արշաւանքի վրայ ընդդէմ Գթաց, կը գրէ թէ թագաւորը դէպ ի հին Բիւզանդիոն ուղղուելով եւ «առ եզերբն Ղեկովը (իմացի՛ր Դանուբ) գետոյ արարեալ զիւր զօրու բանակատեղս, որ եւ աստուածային տեսչութեանն լինէր արժանի». եւ յետ յաղթութեան «եկեալ յառաջագրեալ քաղաքին» կը հիմնարկէ հոն Կ. Պոլիսը (էջ 3—4)։ Հոս խօսքը ի հարկէ Կոստանդիանոսի աստղագիր խաչին երեւումի մասին է. բայց սերտիւ կապուած է այս տեսլեան հետ Բիւզանդիոնի շինումը։ Նաեւ Փ. Սոկրատի մէջ «ըստ տեսլեան ցուցակութեան» նոյն յարաբերութեամբ ըսուած է եւ ապահովաբար ենթադրուած Խաչի երեւումը։ Այս տեսակէտը աւելի ուշադրութեան կ'արժանանայ, եթէ նկատի առնենք, թէ Ղ. Փարպեցւոյ նոյն առաջին Դրուագին մէջ (էջ 48) գործածուած է «ըստ ցուցական տեսլեանն Աստուծոյ» ասութիւնը։ Վերագոյն մատնանշեցինք ուրիշ փոխառութիւն մ'ալ Ղազարի Թղթէն։

Շատ աչքի կը զարնեն Ս. Հեղինէի նուիրուած գլխին մէջ կրկնութիւնները, որոնք էական մասով կը վերաբերին խմբագրին։ Կ'ընդգծեմ խմբագրին յաւելուածները։

«Եւ իմ սուղ ինչ անցանելով ասացից։ Էր (այ. եւ) Հեղինէ մայր Թագաւորին եւս առաւել բարեաց գործոց արժանի յիշատակի, որ յաղագս նորա է Պատմութիւն որք կամիցին ուսանիլ. բայց սուղ ինչ ճառեցից զնորայսն։ Կոստանդիանոս զմօր իւրոյ զաւանն Դրեպան՝ քաղաք հռչակաւոր յարդարեաց շինուածովք եւ մեծութեամբ յանուն մօր իւրոյ Հեղինէի քաղաք անուանեաց զաւանն։ Եւ սա յամենայնի հռչակեալ երանութեամբ աստուածասէր եւ բարեպաշտօն եւ իմաստուն ըստ ամենայնի հաստատուն ի հաւատս եւ վարուք եւս առաւել գովելոյ արժանի։

Այս երանելիս Հեղինէ առնու հրաման յԱստուծոյ ի տեսլեան գիշերոյ երթալ յԵրուսաղէմ եւ խնդրել զՓայտ խաչին Քրիստոսի եւ շինել զեկեղեցիսն Աստուծոյ. զՄատուռն եւ զՍիոն եւ զՅարութիւն եւ զԳողգոթայն եւ զՀամբարձումն, զԾնունդն Քրիստոսի ի Բեթղեհէմ, զՍուրբ Աստուածածին եկեղեցին՝ ուր Հանգիստն է, զՂազարոսն եւ զՍ. Ստեփանոս[75]. զոր եւ պատմեաց Կոստանդիանոսի զտեսիլն եւ զհրամանն յԱստուծոյ։ Եւ նա յօժարութեամբ եւ հաւատով ընկալեալ ի մօրէն զասացեալսն՝ տայ ոսկի եւ արծաթ բազում եւ առաքէ յԵրուսաղէմ բազում ամբոխիւ, խնդրել զՓայտ խաչին եւ շինել զեկեղեցիսն ըստ տեսլեանն, որպէս ցուցաւ։ Եւ եկեալ գտանէր զԵրուսաղէմ ըստ մարգարէութեան, որպէս զտաղաւար մրգապահաց եւ որպէս հովանի ինչ ի մէջ սեխենեաց եւ որպէս զքաղաք պաշարեալ յազգաց օտարաց[76]։ Եւ ժողովեալ զՀրէայսն խնդրեաց զՓայտ խաչին Քրիստոսի, որպէս ցուցանէ Պատմութիւն զԳիւտ խաչին եւ Բեւեռացն· եւ ես աւելորդ համարեցայց գրել։ *Եւ մայր թագաւորին* Հեղինէ *վերստին նորոգէր զնորն Երուսաղէմ*; եկեղեցեօքն՝ ըստ ցուցական տեսլեանն Աստուծոյ· եւ *յարդարէր* հրաշալի յօրինուածովք եւ բազում փառօք ըստ իւրաքանչիւրոցն խորհրդածութեան ի փառս անուանն Քրիստոսի։ Եւ երկիւղածութեամբ եւ ահիւն Աստուծոյ միշտ լինէր ի պահս եւ յաղօթս հանդերձ բազում կանամբք եւ յոլով կուսանօք· որովք զհանապազորդ աղօթսն ճիշտ կատարէր եւ զաղքատս եւ զկարօտեալսն լցուցանէր· եւ զարդարեալ զեկեղեցիսն երեւելի սպասուք տօն մեծ ուրախութեան ըստ խորհրդածութեան միոյ միոյ ըստ իւրաքանչիւր եկեղեցեացն ունէր· եւ կարգէր պաշտօնեայս, որ անհատ կատարի պաշտօնն Աստուծոյ· եւ հրաժարիլ ի պաշտօնէիցն եւ ի սուրբ եկեղեցեացն։ *Եւ մասն ինչ ի սուրբ Խաչէն թողոյր յԵրուսաղէմ եւ զայլն առեալ ընդ իւր ածէր ի Կոստանդնուպոլիս քաղաքն*։ Եւ առնեն նաւակատիս ի ԺԳ· Սեպտեմբերի եւ յերկրորդ աւուրն ի ԺԴ· Սեպտեմբերի տօն սրբոյ խաչին։

---

[75] Յետոյ երբ Նեստորի մոլորութեան վրայ խօսք կ'ըլլայ (Սոկրատ, է. 32), Սոկրատ յառաջ կը բերէ Եւսեբիոսէն տեղիք մը, ուր կ'ըսուի. «Թագուհին Հեղինէ բարեպաշտուհի զԾնունդ Աստուածածնին (ի Բեթղեհէմ) սքանչելեօք զարդարէր եւ ամենայնիւ զտաճարն անտրոն (իմացի՛ր զայրն) պայծառացուցանելով» (էջ 656)։ Համառօտողն եւ խմբագիրն ընդլայնած են զայս այսպէս. «Այլ եւ ոչ զսրբութիւն տեղեացն Երուսաղէմի ի միտ առ (Նեստոր), զԾննդեան եւ զանուանադրութեանն, զոր աստուածասէր սուրբ տիկինն Հեղինէ շինէր յանուն Աստուածածնին եւ զԾննդեանն որ ի Բեթղեհէմ. եւ որ այլքն որ անուանցն զուշակումն ունին զխորհուրդ աստուածութեան իւրս. որպէս Մատուռն եւ Սիոն եւ Յարութիւն եւ Գողգոթայն եւ որ այլքն են. նոյնպէս եւ Ս. Աստուածածնի եկեղեցին զանունն ի վերայ ունելով, որ ամենեցուն է քաջայայտ մեծաւ սքանչելեօք պատուեալ ի տիեզերական եկեղեցւոյ» (էջ 655—656)։

[76] Սոկրատ ունի «որպէս հուցս մրգահատաց ըստ մարգարէին բանի գտանէր». խմբագիրը յառաջ բերած է ամբողջ համարը. Եսայի, Ա. 8 ունի. «Լքեալ թողցի դուստր Սիոնի իբրեւ տաղաւար յայգւոջ. եւ իբրեւ զհովանի մրգապահաց ի մէջ սեխենեաց, եւ իբրեւ (var. եւ որպէս) զքաղաք պաշարեալ»։ «Յազգաց օտարաց» եօթներորդ համարի մասն է, զոր հոս զետեղած է խմբագիրը։

Եւ ապա ցուցանի Ս· խաչն թագաւորին եւ բազմութեան ժողովրդն։ Եւ համբուրէր թագաւորն եւ փարէր զնովաւ եւ որպէս խաչազգեստ լինէր· եւ զուարճանայր, օրհնէր զԱստուած։ *Եւ այսպիսի հոգեւոր* վայելչութեամբ եւ ցնծութեամբ գովէին զԱստուած։

Այսոցիկ այսպէս եղելոց ի փառս Աստուծոյ, երանուհին Հեղինէ գնաց ի քաղաքն իւր· *եւ* ուխտաւոր *կուսանօք կեայր* անզբաղապէս պահօք եւ *աղօթիւք*։ *Եւ ութսունամեայ լուծանէր զկեանս իւր*։ *Եւ թագաւորին բարձեալ զմարմինն հանգուցանէր ի Հռոմ ի գերեզմանս թագաւորացն* մեծաւ պատուով ի փառս եւ ի գովութիւն Աստուծոյ մերոյ» (*էջ* 44—50)։

Աղբիւրն է «Որ յաղագս նորա է Պատմութիւն» կամ «Որպէս ցուցանէ Պատմութիւն Գիւտ Խաչին եւ Բեւեռացն»։ «Բազում է առել յաղագս դշխոյին բարեկարգութեան (որ) յետ մկրտութեան յաղագս նորա է Պատմութիւն գիւտ Խաչին եւ եկեղեցեացն Երուսաղէմի շինութիւնք» (767/68)։

Մեծ եւ Փ· Սոկրատ կը յայտնէին՝ «ի ձեռն ողից պատմեցից = եւ իմ սուղ ինչ անցանելով ասացից»· խմբագիրը մոռնալով զնոյս կը կրկնէ իր կողմէ· «բայց սուղ ինչ ճառեցից զնորայսն»։

«*Էր Հեղինէ* մայր *թագաւորին* եւս առաւել բարեաց *գործոց* արժանի յիշատակի»· *գնահատանքս փոխառութիւն է Բ· Մակաբ· Է· 20· «Եւս առաւել բարեաց յիշատակաց արժանի մայր սքանչելի»։ Նոյնպէս «Սա··· աստուածասէր եւ* բարեպաշտօն *եւ* իմաստուն *ըստ ամենայնի* հաստատուն ի հաւատս» *Կ՚ենթադրէ Առակք, ԼԱ· 30 «Կին* իմաստուն եւ բարեպաշտօն *օրհնեսցի» եւ Ա· Կոր· ԺԵ·* 15· Հաստատուն *կացէք* ի հաւատս»։

Հեղինէ «առնու հրաման յԱստուծոյ ի տեսլեան գիշերոյ *երթալ յԵրուսաղէմ»· կը կրկնուի· «պատմեաց···* զտեսիլն եւ զհրամանն Աստուծոյ»· «*նորոգէր···* ըստ ցուցական տեսլեանն Աստուծոյ»· «*ըստ* տեսլեանն որպէս ցուցաւ»։ «*Ըստ իւրաքանչիւրոցն խորհրդածութեան*»· «*ըստ խորհրդածութեան միոյ միոյ ըստ իւրաքանչիւր եկեղեցեացն*»։

Տեղիքներս՝ «տայ ոսկի եւ արծաթ բազում եւ առաքէ յԵրուսաղէմ բազում ամբոխիւ··· եւ ժողովեալ զՀրեայսն՝ խնդրեաց զՓայտ խաչին Քրիստոսի» *առնուած են ուղղակի Խաչի գիւտի Պատմութենէն*։

Խմբագիրը ծանօթ է ոչ միայն Երուսաղէմի սրբատեղեաց, այլ եւ տեղական սովորութիւններու։ Նոյնպէս գիտէ Կ· Պոլսոյ մէջ Ս· Խաչի տօնախմբութիւնն եւ տեղական սովորութիւնը· «ցուցանի Ս· Խաչն թագաւորին եւ բազմութեան ժողովրդն»։

Խմբագիրը այս աղբիւրներէ զատ ունեցած է իր Մատենադարանին մէջ նաեւ Ագաթանգեղոսն եւ Յաճախապատում գիրքը։ Նորայր Բիւզանդացի այս աղբիւրներէ մատնանշած էր մէկ քանի բառեր եւ ասութիւններ, որոնց թիւը կարելի էր թերեւս աճեցնել նորերով, եթէ աւելի ուշադրութեամբ կատարենք մեր խուզարկութիւնը։ Կը յիշեմ հետեւեալ տեղիքները միայն։

1· *Փ· Ս·* «Զաշխարհն *նոցա* յինքեանս գրաւեցին ի ծառայութիւն եւ զօրացան ի վերայ նոցա» (*էջ* 447)։ *Ագաթ·* 29· «Զաշխարհն յինքեանս գրաւեալ էին ի ծառայութիւն··· եւ զօրացաւ ի վերայ *սահմանաց* նոցա»։

2· *Փ· Ս·* «Բացեալ զդուռնն բռնաբար՝ ի դուրս ելանէր» (447)։ *Ագաթ·* 104· «Բացեալ զդուրս *տանն* բռնաբար՝ ի դուրս ելանէր»։

3. ***Փ. Ս.*** *«Եւ գլ էր* առաւօտ, բացան դրունք քաղաքին *եւ* մտեալ զօրքն ի ներս *ի քաղաքն»* (*Մեծ Սոկրատ՝ «Գտեալք ի բաց զդրունս քաղաքին»*, 630): *Ագաթ.* 28. *«Իբրեւ այգն* զառաւօտն *մերկացաւ*՝ դրունք քաղաքին բացան *եւ* զօրքն *ամենայն առ հասարակ* ի ներքս» *մտանէին*:

4. ***Փ. Ս.*** *«Բայց նոցա* ոչինչ օգուտ գործեաց» (268): *Ագաթ.* 241. *«Իսկ կամակոր ազգին* (*Հրէից*)... ոչինչ օգուտ գործեաց»:

5. ***Փ. Ս.*** *«Յարդարէին զհարսանիսն* ըստ օրինի թագաւորաց *գերապայծառ եւ առատաբար»* (720): *Նորայր համեմատութեան կ'առնէ առ այս Ագաթ.* 21. *«Ըստ օրինաց թագաւորաց»: Բայց խմբագիրը կարող էր նկատի առած ըլլալ աւելի ճիշդ Եփրեմի Ա.* 487. *«Ոչ թաղեցաւ* ըստ օրինի թագաւորաց *ի գերեզմանս թագաւորաց»: Թերեւս ա՛յսպէս պէտք է ուղղել Ագաթ. «օրինաց»ը:*

6. *Կրնանք յիշել հոս նաեւ «այլ եւ արգեամբք՝* շնորհատուր պարգեւօք» (620): *Ընդգծուած բառերը կը գտնենք գործածուած Կորիւնի, Փաւստոսի* (*Գ.* 10) *եւ Ագաթանգեղոսի* (421) *մէջ:*

7. ***Փ. Ս.*** *«Որ եւ այժմ արասցէ Աստուած* աղօթիւք բազմաձեռնութեամբ՝ *թագաւորին մերոյ բժշկութիւն»* (*էջ* 735). *«Այլ* աղօթիւք սրբոց բազմաձեռնութեամբ *եւ հաւատովք թագաւորին ի խաղաղութիւն փոխարկէր»* (*էջ* 55): *Յաճախապատում ԺԲ.* 128. *«Եւ որ այլ եւս են բարեգործութիւնք* բազմաձեռնութեամբ աղօթիւք *եւ խնդրուածովք»* (*Նորայր, Մշակ, Թ.* 217):

8. ***Փ. Ս.*** *«Հայորդս առնէր... սարսափելի եւ փրկական խորհրդոյն»* (*էջ* 738): *Յաճախապատում ԺԳ.* 139. *«Զահաւոր եւ զսարսափելի զփրկական զխորհուրդն»:*

9. ***Փ. Ս.*** *«Ընդ նմին եւ զմեղսաւէր բանտն»* (*էջ* 742): *Շարական «Ի մեղսաւէր բանտին»:*

10. ***Փ. Ս.*** *«Արհամարհելով զչար տանջանս եւ զմահ»* (721): *Շար. «Արիաբար ճգնեալ արհամարհելով զչար տանջանս եւ զմահ»:*

Այս եւ նման այլ Յաւելուածները Փոքր Սոկրատի մէջ, որոնք բովանդակութեամբ անշահ էին, ոճով թոյլ, կրկնաբանութիւններով հարուստ, ինքնուրոյն բառամթերքով, կ'ենթադրեն Սոկրատի Հայատողէն տարբեր, ժամանակով անկէ կրսեր Խմբագիր մը: Եթէ ի վիճակի չենք այժմ զանիկա իր սեպհական անունովը կոչել, բայց կրնանք ժամանակը մերձաւորապէս մատնանշել, այսինքն Թ. դարու երկրորդ կէսն կամ Ժ. դարու առաջին տասնեակը:

Փ. Սոկրատի աղերսը Մ. Խորենացւոյ հետ նկատի պիտի առնեմ առանձին գլխով:

Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ

ԵՓՐԱՏԻ ՍԱՀՄԱՆԱԳԼՈՒԽԸ ՊՈՄՊԷՈՍԻ ԺԱՄԱՆԱԿԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ԱՐԱԲԱՑԻՈՑ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆԸ

ԳՈՐԾ ՎԻԿՏՈՐ ՇԱՊՈՅԻ

(Շարունակութիւն:)

Դէպ ի արեւելք երկու անցքերը կը տանէին Աղուանից աշխարհը, զորոնք բացած էին Արագոս եւ Կուր գետերու հոսանքները. մին կ'անցնէր Կամբէճ գաւառէն, միւսը՝ կը պաշտպանէին երկու շատ մօտ դղեակները Հարմոզիկա եւ Սեւմարա (Σεύμαρα) կամ Սեւսամարա (Σευσάμαρα)[46]*. Աղուանից աշխարհն արեւելքէն կը սահմանուէր Կասպից ծովով, որ նաեւ* Աղուանից ծով *կը կոչուէր հարաւակողման մէջ. երկիրը՝ ձիերու արօտավայր մըն էր, բայց նաեւ մշակութեան — ոռոգման միջոցաւ — եւ նոյն իսկ անտառներու աշխարհ մը*[47]*: Աղուանք չէին հպատակած՝ ո՛չ Մարաց, ո՛չ Աքեմենեանց եւ ո՛չ Մակեդոնացւոց: Արեւմտեանց հետ առաջին անգամ լուրջ շփում ունեցան Պոմպէոսի ատեն 65ին, երբ Միհրդատայ կողմնակից եղան*[48]*: Այն ատեն իրենց տոհմերը միակ պետի մը ներքեւ միացած էին: Թէպէտ եւ Պտղոմէոս Աղուանից աշխարհի մէջ քաղաքներու երկայն ցանկ մը կը դնէ, որոնց ա-*

---

[46] *Ստրաբոն, անդ. հմմտ. «Աղուանից քաղաքի»* (*'Αλβάνεαι πόλαι*), *Պտղոմեայ՝ Ե*, 8, 9. 11, 4:

[47] *Հմմտ.* Tomaschek, Albani, Albania (*Հանրագիտ. Պաւլի–Վ.*):

[48] *Հռոմէական զօրավարին քարտուղարը Թէոփանէս ծանօթացուց այս երկիրը. իր ծանօթագրութիւնները գործածած է Ստրաբոն* (*անդ*), *Պլինիոս* (*Բն. Պատմ., Զ*, 29, 39). *յաւելու է՝ Ապպիանոս, Միհրդ.* 103. *Դիոն Կասիոս, ԼԶ*, 54. *Պղուտարքոս, Պոմպ.*, 34 *եւ Անտ.* 34: